અનુક્રમણિકા.

गूजराती पिंगळ.

સૂચના પ્રકરણ ૧.

દોહરા.

પિંગળ પાઠ પઢ્યા વિના, કાવ્ય કરે કવિ કોય;
વળિ વ્યાકરણ વિના વદે, વાણિ વિમળ નવ હોય. ૧
કવિતા કહિયે કલ્પના, જન મન રંજન જાણ;
સરસ સરસ રસ શબ્દમાં, અર્થનિ રચના આણ. ૨
શબ્દનિ રચના સરસ તે, અધિક અધિક અનુપ્રાસ;
ઉપમા આદિક અર્થના, અલંકાર આભાસ. ૩
કોમળ લાગે કાનને, મન ઉપજે મીઠાશ;
જુક્તિ સરસ જો જાણિયે, કવિમાં નહીં કચાશ. ૪

શબ્દાલંકાર વિષે.

શબ્દ અલંકૃતિ અધિક છે, ઉર ધર ધરી ઉમેદ;
ભાખે ભાષાના કવી, ભલા મુખ્ય ત્રણ ભેદ. ૫
ઝડ સ્વર અક્ષર આવૃત્તિ, ઝમક શબ્દની જાણ;
વરણ તણી આવૃત્તિ તે, વરણ સગાઈ વખાણ. ૬

ઝડનું ઉદાહરણ. મનહરછંદ.

સારી વાત ન્યારી કરી ધારી તેં નઠારી હૈયે,
ઉક્તિ ઉચારી શણગારીને ગરવની;
ધરમ ન ધાર્યો કીધો કરમ પરમ ક્રૂર,
ભરમમાં ભૂલ્યો તજી શરમ સરવની.
દોડે દ્રવ્યદીશ મજે વીશ તો ચાળીશ ચાહે,
ઇચ્છા અહોનીશ છે ખરવ નિખરવની;
દીનની ન દાદ શુણે સ્વાદ જાણી વાદ વદે,

યાદ ભૂલ્યો મોતની પધારીના પરવની. ૭

ઝમક અથવા યમકનું ઉદાહરણ.

વિચરી વિલાયતમાં લાયક વિલોક્યા લોક,
વિલોક્યાં વિશાળ રિદ્ધિવાળાં વળી ગામને;
મેળવ્યું વિશેષ જ્ઞાન મેળવ્યું વિશેષ માન,
મેળવ્યું વિશેષ દેશ હિતકારી કામને;
જાણીતો ન હતો પંથ જોઇને જાણીતો થયો;
જાણીતો થઇને કીધા જાણીતા તમામને;
મોટું એણે કીધું કામ માટે દેશે મોટું માન,
મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને. ૮
સંભારી સંભારી ભારી ભારી શુભકારી કામ,
સંભારી સંભારી થૈ આભારી એના નામને;
વખાણી વખાણી હર્ષ આણી રાય રાણી સુધાં,
વદશે સુવાણી શાણી જાણી એની હામને;
પર ઉપકારી કર્મકારી કષ્ટ નષ્ટકારી,
કહી નરનારી ધારી ધારી જોશે ધામને;
મોટું એણે કીધું કામ માટે દેશે મોટું માન,
મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને.

વરણ સગાઈ અથવા અક્ષર સગાઈનું ઉદાહરણ.

છળ ભેદ છાની રીતે છોને લોક છેતરીને,
છેડે બાંધ્યું છે તે પાપ છોડયું કેમ છૂટશે;
ફાવે તેમ ફંદ કરી ફોગટ તું ફૂલ્યો ફરે,
ફંદી તારો ફેલબડો ફટદેઈ ફૂટશે;
કહું કદી કોડવાર કથન ન કાન ધરે,
કપટી કુટીલ સાથે કોણ માથું કૂટશે;
ખરે ખરો ખેલ આ તો ખેલવું ખાંડાની ધારે,
ખણી મૂળ ખાય કાળ ખાતાં ખાતાં ખૂટશે. ૧૦

દોહરા.

અર્થ અલંકૃતિના અધિક, જાણો જૂદા ગ્રંથ;
શીખી સારો સમજજો, પ્રસિદ્ધ તેનો પંથ. ૧૧
તુરત તોળવા તાળ તો, પઢ ગુરૂ લઘુનો પાઠ;
તે સંકેતે સમજવા, ઓળખજે ગણ આઠ. ૧૨

લઘુગુરૂ વિચાર.

હ્રસ્વ ઈ, ઉ, ને અકાર સ્વરે, લઘુ અક્ષર લખાય;
જોડાક્ષરથી જો પ્રથમ, થડકે તો ગુરૂ થાય. ૧૩
બાકી સ્વર બીજા બધા, ગુરૂ સંજ્ઞાથિ ગણાય;
પણ જાણો લઘુ જો મુખે, લઘુ જેવો બોલાય. ૧૪
વળિ જે સ્વર વ્યંજન વિષે, તોપણ ગુરૂ લઘુ તેમ;
ગુરૂની માત્રા બે ગણો, એકજ લઘુની એમ. ૧૫
ડા ડ । । । । । । ડ । । ડ ડ । । ડ ।
વક્ર ચિન્હ ગુરૂ વરણનું, લઘુની લીટિ લખાય;
। । । । । । ડ । । । ડ ડ ડ ડ ડ । ડ ।
લઘુ ગુરૂ લખિને નવ ગણો, ઉચ્ચારે ઓળખાય. ૧૬

આઠ ગણ વિષે.

મયરસ તજભન આઠ ગણ, અક્ષર ત્રણ ગણ એક;
કહું તેના આકાર તે, વાંચો રાખિ વિવેક. ૧૭
આદિ મધ્ય ને અંત્ય લઘુ, ય, ર, ત, નામ ગણ એહ;
ભ,જ,સ, એમ ગુરૂ ભાળિયે, ત્રણ ગુરૂ લઘુ મ,ન,તેહ. ૧૮

છપો.

માતાજી તે મગણ, નગર તે નગણ પ્રમાણો;
ભોજન તે ભણ ભગણ, જગાત જગણ ગણ જાણો;
શમતા તે ગણ સગણ, યશસ્વી યગણ ગણીજે;
રામજી ગણો રગણ, તગણ તાતાર ભણીજે;
એવી રીતે ગણ આઠના, અચળ જુદા આકાર છે;
વળિ લકાર સંજ્ઞા લઘુ ગણો, ગુરૂનું ચિન્હ ગકાર છે. ૧૯

અંકસંજ્ઞા. શિખરિણી છંદ.

શશી ભૂમી એકે, ભુજ નયન બે યુગ્મેજ ભણો ;
ત્રિ વન્હી લોકો છે, ભુવન ગુણ તે તો ત્રણ ગણો ;
ચતુર્વેદો મુક્તી, જુગ વરણ તે ચાર સજનો ;
શરો ભૂતો પાંચે, ખટ ચકરે શાસ્ત્રો દરશનો. ૨૦

ભુજંગીછંદ.

મુની સપ્ત સાતે વસૂ અષ્ટ આઠે,
નવે ખંડ ભક્તી દશે દીશ પાઠે ;
કહો રૂદ્ર એકાદશે ભાનું બારે,
પછી યક્ષ છે રત્ન ચૌદ વિચારે. ૨૧
તિથી તે પંછી સોળ શૃંગાર જાણો,
પછો અંકની તો ગતી વામ આણો ;
૭ ૧
મુની ભૂમિ સપ્તાદશે જેમ માનો,
અઢારે પુરાણો કહ્યાથી પિછાનો. ૨૨

દોહરા.

છે બે વિધિના છંદ તે, ભણવા જો મન ભેળ;
વરણ મેળમાં વરણ ગણ, માત્રા માત્રા મેળ. ૨૩
ચતુર્થાશ તે ચરણ પદ, જતિ પદમાં વિશ્રામ;
મત્તા મત્ર કળા કળો, તે માત્રાનાં નામ. ૨૪
સમપદ ચારે સમપદો, અર્ધ અર્ધ સમ તેહ;
વધે ઘટે તે વિષમપદ, ત્રણ છે છંદ તરેહ. ૨૫
વરણ મેળ તો વરણ ગણિ, રચતાં રેહે ન વેહેમ;
મન ધરિ માત્રા મેળમાં, તાળ ધરો કહુ તેમ. ૨૬
તાળનિ કળ ને પાછલી, મળે ન તૂટે તાળ;
આવિ મળે જો આગલી, તાળ તુટે તતકાળ. ૨૭
તાળ લગારક તૂટતે, ગણે ન ગુણિજન દોષ;
લાગે કવિતા લંગડી, તો શુણિ નહિ સંતોષ. ૨૮

પ્રકરણ ૨ જું.

માત્રામેળ છંદ.

૧. ગમકછંદ, માત્રા ૫, તાળ ૧.

કળબાણ[૫], પદજાણ, તે ગમક, પદ સમક. ૧
ત્રીજીજ, કળકીજ, ત્યાં તાળ, સંભાળ. ૨
લઘુ અંત, ગુરુવંત, સજ છંદ, તજ ફંદ. ૩

ઉપદેશ વિષે.

રટ રામ, સુખધામ, દુખ જાય, સુખ થાય. ૪
શુભવાત, શુણ ભ્રાત, ધર હામ, કર કામ. ૫
વિશ્રામ, આઠામ, નથિ અચળ, છે સચળ. ૬
દિન એક, દુખ છેક, પડશેજ, નડશેજ. ૭
શિદ પાપ, કરે આપ, કર ભક્તિ, છે શક્તિ. ૮
જ્યાં મરિશ, શું કરિશ, કયમ તરિશ, દિલ ડરિશ. ૯
જઈ નરક, થઈ ગરક, વસિ રહિશ, ક્યાં કહિશ. ૧૦
કર આજ, શુભ કાજ, ઊગરિશ, ભવ તરિશ. ૧૧
ઉર ધાર, આ વાર, કહે સત્ય, દલપત્ત. ૧૨

૨. વામછંદ. માત્રા ૬. તાળ ૨.

છકળ કરણ, ચરણ ચરણ, સરસ નામ, છંદ વામ. ૧૩
એક ચાર, જ્યાં ઉચાર, ત્યાંથિ તાળ, તું ન ટાળ. ૧૪
ત્રણ છ ઠાર, ગુરુ ન ધાર, એ વિચાર, ઉર ઉતાર. ૧૫
વળિ વિચાર, કર ગમાર, રંક રાય, કાળ ખાય. ૧૬
તું કુપાત્ર, કોણ માત્ર, ગર્વ છોડ, વિનય જોડ. ૧૭
ન કર ક્રોધ, તજ વિરોધ, અકળદેવ એક સેવ. ૧૮
અવર જૂઠ, છોડ મૂઢ, સત્ય વાત, સમજ ભ્રાત. ૧૯

૩. કંતાછંદ. માત્રા ૭. તાળ ૨.

મુનિ કળવંત, ગુરુલઘુ અંત, કંતાછંદ, છે સુખકંદ. ૨૦

પૃથ્વી પાંચ, જ્યાં કળ વાંચ, ત્યાં ધર તાળ, ભણિ સંભાળ. ૨૧
શુણરે મૂઢ, શિક્ષા ગૂઢ, દિલમાં દ્વેષ, લઇશ ન લેશ. ૨૨
સગા સમાન, સહુને માન, દયા અપાર, દિલમાં ધાર. ૨૩
વારંવાર, કર ઉપકાર, પરહર પાપ, થા શુધ આપ. ૨૪
દિલથી દેવ, તો તતખેવ, તજશે રીશ, શ્રીજગદીશ. ૨૫

૪. મધુભાર છંદ. માત્રા ૮. તાળ ૨.

કળ આઠ આણ, મધુભાર જાણ, ગુલ અંત હોય, સંશય ન કોય. ૨૬
ત્રીજી છઠીજ, માત્રા રહીજ, ત્યાં તાળ દીજ, લઘુ પંચમીજ. ૨૭
સાંભળ સુજાણ, આળસ ન આણ, ઉદ્યમ વિશેષ, આદરે હમેશ. ૨૮
ટળશેજ દુઃખ, મળશેજ સૂખ, ફળશે ઉદ્યોગ, ખળશે કુરોગ. ૨૯

૫. દીપકછંદ. માત્રા ૧૦. તાળ ૨.

દશ માત્રિકા દેખ, ગુલ અંત ગણિ લેખ,
દીપક નકી નામ, છે છંદ સુખ ધામ. ૩૦
ત્રીજી અને આઠ, ત્યાં તાળનો ઠાઠ;
પણ પાંચમી માત્ર, તે લઘુ તણું પાત્ર. ૩૧
જો હિંદુનો દેશ, બહુ સર્વથી બેશ ;
છે ભલભલા ભાગ, બળવંતનો બાગ. ૩૨
ઉપમા ઘટે એહ, દિલ ન કર સંદેહ ;
જળ સિંચિયે જોય, ફળ ફૂલ બહુ હોય. ૩૩
પણ પદમણી કોય, વંધ્યાળ વરી હોય ;
પ્રસવે ન સંતાન, છે એજ અનુમાન. ૩૪
નિરઉદ્યમી નાથ, પડિ પૃથ્વી તે હાથ ;
અતિ મેઘ અનુકૂળ, પણ ધૂળની ધૂળ. ૩૫

૬. આભીરછંદ. માત્રા ૧૧. તાળ ૩.

પદ માત્રા અગ્યાર, આભીર છંદ વિચાર ;
છેવટ ગુલ સંભાળ, ભૂશર ભકતી તાળ. ૩૬

ઉદ્યમ દિસે અનેક, અતિ ઉત્તમ તો એક;
એતી સૌને માથ, પડિ પશુ જનને હાથ. ૩૭
વિદ્યા વિના સદાય, નર શ્રમ નિષ્ફળ જાય;
રે, લાવો આ વાર, વિલાયતી હથિઆર. ૩૮
વાવો કરી વિચાર, પાકે જેમ અપાર;
જેથી જીવે ગામ, ક્યાં મૂરખનું કામ. ૩૯
વડી અકલની વાત, એતી છે પ્રખ્યાત;
વાંચો પુસ્તક માંહિ, વળતી બોલો આંહિ. ૪૦

૭. તુરંગછંદ. માત્રા ૧૨. તાળ ૩.

જુગ જુગ જુગ કળ ધરિયે, જગણ ન જતિમાં કરિયે;
પ્રતિ જતિ પ્રથમજ તાળે, તે વૃત તુરંગ રૂપાળે. ૪૧
ઉદ્યમને આ ટાણે, જન મન સ્વારથ જાણે;
અઘ છે અધિકું એમાં, તત્વ કશું નથિ તેમાં. ૪૨
વાતો એવી વાળા, નર મેં બહુજ નિહાળ્યા;
અંતર અધિક ઉદાસી, કામ કરે ન તપાસી. ૪૩
જાણે પાપ કરૂંછું, પ્રભુનો ચોર ઠરૂંછું;
ભવમાં પેટજ ભરવા, કરે લીધી કૃષિ કરવા. ૪૪
નહિતો તજિ આ ચાળા, માંડત કરમાં માળા;
એવા વેમ નઠારો, ન થયો તેથિ સુધારો. ૪૫

૮. જળતરણછંદ. માત્રા ૧૩. તાળ ૩.

તેર માત્રાનું પદ બંધ, જાણજો જળતરણ છંદ;
પાંચ પાંચેજ વિશ્રામ, ગુરૂ લઘુ અંતને ઠામ. ૪૬
એક ખટ રૂદ્ર ત્યાં તાળ, જતિથકી જગણ તો ટાળ;
છે ઘણો સરસ તે છંદ, ઉચરતાં થાય આનંદ. ૪૭
એવું તો આદરો કામ, રીઝશે જે થકી રામ;
અધિક ઉપજાવિયે અન્ન, જેથિ જીવે ઘણા જન. ૪૮
ધાન ઉપજાવિયે થોક, લાભ બહુ લે બધા લોક;
કોટિ કલ્યાણનું કામ, ઉર વિષે સમજવું આમ. ૪૯
એકલો સ્વાર્થ નહિ એહ, તત્વ છે ધર્મ પણ તેહ;

આદરે જે ન ઉદ્યોગ, જાણજો નરકના જોગ. ૫૦
પ્રૌઢ એણે કિધું પાપ, શિર ધરે દેવનો શાપ;
ઉદ્યમે થાય ઉપકાર, ઉદ્યમી જગત આધાર. ૫૧

૯. હાકળીછંદ. માત્રા ૧૪. તાળ ૪.

જુગ જુગ જુગ કળ ગુરૂ અંતે,હાકળિછંદ કહ્યો સંતે;
પ્રથમ પછી ચ્યારે ચ્યારે, તાળ ધરે ન જગણ ધારે. ૫૨
નારી ગુણકા જ્યાં નાચે, રૂડા નરે નહિ ત્યાં રાચે;
એવિ સભાથિ રહો અળગા,વિદ્વત થઈને રહો વળગ્યા. ૫૩
જૂથ મળે ત્યાં જે નરનાં, તે નર તેનિ બરાબરનાં;
ગુણકામાં ગુણ દુષ્ટ રહે, તનનનતા થૈ તાન લહે. ૫૪
થનગન થનગન નાચ કરે,ધીરજ ને ધન ધર્મ હરે;
જો ભાવે ભગવાન ભજો, તો તે સોબત સદ્ય તજો. ૫૫

૧૦. ગજળછંદ. માત્રા ૧૪. તાળ ૪.

લોક કળા જગણ મત ચાર,ગુરૂલઘુ અંત ગજળ વિચાર;
ભૂશર આઠમી કળ બાર, તે પર તાળતો નિરધાર. ૫૬
જે નર હોય ચતુર સુજાણ,એ ન કરેજ આપ વખાણ;
આપ વખાણ જો ઉચરાય, સ્નેહ વિનાશ શોભા જાય. ૫૭
જો વરષાદ વરસ્યો હોય, વાટજનાર કહેશે કોય;
સૂરજ ઊગશે આકાશ, કેમ રહેજ ગુપ્ત પ્રકાશ. ૫૮
વિશ્વ વિષેજ સાચી વાત, પ્રગટ થતાં થશે પ્રખ્યાત;
જો મત આ બરાબર જાણ,તો તજ આપ આપ વખાણ. ૫૯

૧૧. ઉધોરછંદ. માત્રા ૧૪. તાળ ૬.

માત્રા ચૌદનું પદમાન, ગુલ અંતે ઉધોર પ્રમાન;
તાળે એક ત્રણ શર આઠ,દશ દ્વાદશ ઊપરૂ પણ પાઠ. ૬૦

મનને શીખામણ વિષે.

મન તું મૂર્ખ ચાળા મેલ,ખટપટ ખેલમાં શિદ ખેલ;
ધર તું ધરણિધરનું ધ્યાન,મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૧
ધડવા મેલ અઘટિત ઘાટ, વિચર સદૈવ સારી વાટ;

ગુણ ગોવિંદના કર ગાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૨
ભટક્યો ભવ વિષે બહુ ભાત,લંપટ વ્યાધિ તેં ધણિ લાત;
ફરિને કરિશ નહિ તોફાન,મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૩
લાખો તેં કિધા અભિલાખ,રહિ તુજ હાથમાં તો રાખ;
કહું તે કથન ધરને કાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૪
સજ તું સૃષ્ટિપતિથી સ્નેહ, તજ તું તર્ક જુલમી જેહ;
ભજ તું ભાવથી ભગવાન,મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૫
અગણિત કર ભલે ઉપાય, ધાર્યું ધરણિધરનું થાય;
ગુણિયલ થઈ સમજ શુભજ્ઞાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૬
વીત્યાં વર્ષ લખ્ખિ વિચાર, વિતતાં કાંઈ ન લાગી વાર;
અવસર આવશે અવસાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૭
ભ્રમનામાં ભમ્યો ભરપૂર, આશા અધિક આણી ઉર;
ન સર્યો અર્થ વ્યર્થ નિદાન,મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૮
કદિ તેં મેળવ્યું ધન ક્રોડ, જીત્યો જગત શેઠનિ જોડ;
સાચું અંતતો સમશાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૯
લીધો લેશ તેં નહિ લાભ, દુખના ઉગિયા શિરે ડાભ;
જો તુજને થયું બહુ જાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૭૦
હજિ તો બાજિ છે તુજ હાથ,સમજી શોધ સારો સાથ;
ત્રીકમ સાથ જોડી તાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૭૧
મેલી માન મદ ઉનમત્ત, દીક્ષા દે ભલી દલપત્ત;
પ્રીતે કર હરીરસ પાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૭૨

૧૨. જેકરીછંદ. માત્રા ૧૫. તાળ ૪.

પ્રતિપદ માત્રા પંદર ધરી, જુગતે છંદ કરો જેકરી;
તાળ પ્રથમ શ્રુતિ શ્રુતિએ ધરો, અંતે લઘુ ગુરૂ અક્ષર કરો. ૭૩

૧૩. ચોપાઈ, માત્રા ૧૫. તાળ ૪.

જે કરિ છંદ બરાબર જોય, અંતે ગુરૂ લઘુ અક્ષર હોય;
તે તો છંદ તણું આ ઠામ, ચતુર કહે ચોપાઈ નામ.

૧૪. ચરણાકુળ છંદ. માત્રા ૧૬. તાળ ૪.

ચરણ ચરણમાં મા[illegible]. તાળ ધરો ચોપાઈ તો[illegible]

છે ગુરૂ બે જો છેવટ ઠામે, છંદ નકી ચરણાકુળ તામે. ૭૫

૧૫. અલકછંદ. માત્રા ૧૬. તાળ ૪.

ચરણાકુળ સમપદ પરિપૂરણ, છંદ અલકચિત દૂખહરે ચૂરણ;
પ્રતિપદ અંતે બે લઘુ અક્ષર, નહિ સમજે જન જેહ નિરક્ષર. ૭૬
ચોપાઈ, જે કરિ, ને ચરણાકુળ, અલકસહિત એ ચારેને મૂળ;
વૃત ચોપાઈ લજો સાધારણ, તાળ બરાબર છે તે કારણ. ૭૭
જે અભિમાન ધરે અતિઅંતર, તે નર નિંદિત થાય નિરંતર;
વિનય સહિત ઉચરે મુખવાયક, તે સનમાન લહે સુખદાયક. ૭૮
નમે ઘડો પામે જળ નિર્મળ, જો ન નમે તો તે ન લહે જળ;
એમ વિચાર અપાર કરો ઉર, મિત્ર રેહો અભિમાન થકી દુર. ૭૯

૧૬. પધરીછંદ. માત્રા ૧૬. તાળ ૪.

પ્રતિ ચરણ સોળ માત્રા પ્રમાણ, તે ચરણ અંત તો જગણ આણ
ત્રણ ખટ અગ્યાર રેજ તાળ, પધરીછંદનો એજ ઢાળ. ૮૦
ભજ ભાવ રાખિ ભગવાન નામ, સૌ થાય સદ્ય તો સફળ કામ;
દિલ શુદ્ધ રાખિ જો થાય દાસ, પ્રભુ દૂર છેન છે સર્વ પાસ. ૮૧
તું જીવ સર્વને મિત્ર જાણ, પૂરણ પ્રકાશથી પ્રેમ આણ;
ભિંતરથિ તોડજે વેરભાવ, તજ દ્વેષ કલેશકારી બનાવ. ૮૨

૧૭. પ્લવંગમછંદ. માત્રા ૨૧. તાળ ૫.

માત્રા પ્રતિપદ એક, અને વિશ આણિયે;
એકાદશ દશ ઉપરે, જરૂર જતિ જાણિયે;
એક ઉપર પછી ચતુર, ચતુર પર તાળ છે;
આદિ ગુરૂ ગુરૂ અંત, પ્લવંગમ ચાલ છે. ૮૩
છત્રે થાતી છાંય, છડીધર છાજતા;
હાથી હોદામાંય, રસીક બિરાજતા;
આયુષ રિદ્ધિ અનેક, ભરેલી ભાગ્યમાં;
એ સૂતા દિન એક, ઉછળતી આગ્યમાં. ૮૪
ભોગવતા ઉપભોગ, મહા સુખ માનતા;
જોતાં જોગ્ય અજોગ્ય, જરી નહિ જાણતા;

કીધા દામ ક્રોડ, ખજાને ખાણમાં;
સૂતા તાણી સોડ, મસીદ મશાણમાં. ૮૫
ઈંદ્રપુરી અનુસાર, નગરિયો નોખમાં;
કોટીધ્વજ સાહુકાર, ગરજતા ગોખમાં;
સુંદરિયો ગુણસાર, મહા ગુણ મરદમાં;
કો જાણે કઈઠાર, ગઈ મળિ ગરદમાં. ૮૬
માટે મારા મિત્ર, વિચારો વાતરે;
પાપી મટો પવિત્ર, ભલા થઈ ભ્રાતરે;
જીવનનું ફળ જાણિ, ભજો ભગવાનરે;
અંતરપ્રીતી આણિ, ધરો નિત ધ્યાનરે. ૮૭

૧૮. મહીદીપછંદ. માત્રા ૨૨. તાળ ૪.

બાવિશ કળ સકળ અંત, જુગલ દીર્ઘ દીજે;
જતિ નવેત્રિ જાણિ છંદ, મહીદીપ કીજે;
પ્રથમ ઉપરે ખટખટપર, તાળ સરસ તેમાં;
શુણતાં પદ સરસ દિસે, જુક્તિ સરસ જેમાં. ૮૮
શ્યામ ચરણ સ્મરણ મિત્ર સરસ રીત સાચી;
તેવિના ત્રિલોક મધ્ય, ક્રોડ વાત કાચી;
હસ્ત ચરણ કરણ નાક, તેં કૃપાળ કીધું;
નેત્ર વદન દંત આપિ, જ્ઞાન દાન દીધું. ૮૯
ખાન પાન મોજ ખૂબ, એજ આજ આપે,
ભૂખ તરશ ઠંડ તાપ, કષ્ટ સર્વ કાપે;
તે તને ઘડીક એક, એક યાદ આણે,
તું અભાગિ દુષ્ટ, ઇષ્ટદેવને ન જાણે. ૯૦
જો વિચારિ જીવ જન્મ, પામિને શું પામ્યો;
ભક્તિની ન જુક્તિ જાણિ, પાપ કાંપ જામ્યો;
છે હજી ઉપાય થાય, તો ઘણુંજ સારૂં;
જે ઘડીક જાય ઓછું, થાય આયુ તારૂં. ૯૧

૧૯. હીરછંદ. માત્રા ૨૩. તાળ ૮.

ત્રેવિશ કળ, લાવિ સકળ [illegible] પ્રબળ, પ્રેમથી;

આદિ ઉપર, ત્રણત્રણ પર, તાળ તું ધર નેમથી;
શાસ્ત્રઅંત, શાસ્ત્રઅંત, વિરતિવંત, હોય તે;
આદિ દીર્ઘ, અંત રગણ, હીરછંદ હોય તે.
વિશ્વપાળ, ધીવિશાળ, છો દયાળ, દેવરે;
શોક હારિ, સૌથિ સારિ, છે તમારી ટેવરે;
જ્ઞાન અર્ક, સદ્ય હરક, દુઃખનરક ખાણિનાં;
આપ ચરણ, તાપહરણ, પાપહરણ પ્રાણિનાં.
શુદ્ધ જ્ઞાનનો નિધાન, તું સમાન તુંજ છે;
જે ઉદેજ સર્વ એજ, તૂંજ તેજ પુંજ છે;
હું અજાણ શા પ્રમાણ, લઉ વખાણ વાણિનાં;
આપ ચરણ તાપહરણ, પાપહરણ પ્રાણિનાં.

તજારે તું કપટી કપટ ઝટ, વળિ લપટ થા શુભ લક્ષમાં;
દિન ચાર પછી પિશિશ ચપટ, જઈ પાપકેરા પક્ષમાં;
નમિ હાથ જોડી નાથને, શુભ સાથમાં સંચર સદા;
બ્રહ્માંડ નાવે બાથમાં, કરવી ન તૃષ્ણા તે કદા. ૯૯
શુણિ શ્રવણ ધારી, શીખ સારી, લાભકારી લેખજે;
તો અંત તારી મોક્ષબારી, દુઃખહારિ દેખજે;
તજિ જૂઠ જારી, પુરૂષ નારી, ચિત્ત વિચારી ચાલજો;
ભય જાય ભારી, થાય યારી, હીતકારી હાલજો. ૧૦૦

૨૨. ચોપાયાછંદ. માત્રા ૨૮. તાળ ૭.

પ્રથમ અરધમાં સોળ કળા કરિ, ઉપર બારે આણો;
તાળ પ્રથમ પછિ શ્રુતિ શ્રુતિ ઉપર, જો ચોપાયા જાણો;
અંતે તો ગુરૂ અક્ષર આણી, ચરણ રચો શુભ ચારે;
દ્વિ ચરણે પણ કોઈ બોલેછે, હઠિ શુણેલ હજારે. ૧૦૧
પાડોશણને આટો આપો, ઘરનાં ચાટે મંટી;
છોકરડાં તો છાશ પિયેને, બાવો માગે બંટી.
સ્વારથિયા છે એવા સગળા, જીવતણી નહિ જાણે;
પર્વત જેવી પરની પીડા, અંતરમાં નહિ આણે. ૧૦૨

૨૩. મરહઠાછંદ. માત્રા ૨૯. તાળ ૭.

માત્રા દશ આઠે, ધરજતિ પાઠે, ઉપર કળા અગિયાર;
મરહઠા નામે, કવિતા કામે, છંદ બનાવો સાર;
છે ગુરૂ લઘુ છેલો, એમજ મેલો, એલો લાવી ખાંત;
તજિ બે ચરચારે, તાળજ ધારે, ત્યારે થાય નિરાંત. ૧૦૩
કૂવો કે ખડિયો, જેને જડિયો, ભારે તેનાં ભાગ્ય;
તે વર્ષ સુગાળે, કે દુષકાળે, ભાજે નહિ દુર્ભાગ્ય;
કાગળ કૂવેતર, ખાસું એતર, તેતર તીડ નખાય;
લિખણ હળ હાંકે, પૂરણ પાકે, થાકે ખાતાં ખાય. ૧૦૪

૨૪. રૂચિરાછંદ. માત્રા ૩૦. તાળ ૮.

ચરણ ચરણમાં ત્રીશ માત્રા, અંત તો ગુરૂ એક કરો;

આદિ ઉપર, ત્રણત્રણ પર, તાળ તું ધર નેમથી;
શાસ્ત્રઅંત, શાસ્ત્રઅંત, વિરતિવંત, તોય તે;
આદિ દીર્ઘ, અંત રગણ, હીરછંદ હોય તે. ૯૨
વિશ્વપાળ, ધીવિશાળ, છો દયાળ, દેવરે;
શોક હારિ, સૌથિ સારિ, છે તમારી ટેવરે;
જ્ઞાન અર્ક, સદ્યહરક, દુઃખનરક પ્રાણિનાં;
આપ ચરણ, તાપહરણ, પાપહરણ પ્રાણિનાં. ૯૩
શુદ્ધ જ્ઞાનનો નિધાન, તું સમાન તુંજ છે;
જે ઉદેજ સર્વ એજ, તૂંજ તેજ પુંજ છે;
હું અજાણ શા પ્રમાણ, લઉ વખાણ વાણિનાં;
આપ ચરણ તાપહરણ, પાપહરણ પ્રાણિનાં. ૯૪
જાણિ દાસ, તોડી ત્રાસ. રાખ પાસ રિઝિને;
સાંજપ્રાત તો ન તાત. બોલુ વાત ખીજિને;
થા સહાય કષ્ટ જાય, રંકરાય રાણિનાં;
આપ ચરણ તાપ હરણ, પાપહરણ પ્રાણિનાં. ૯૫

૨૦. કાવ્યછંદ અથવા રોડાછંદ. માત્રા ૨૪. તાળ ૬.

અર્દ્ધ ચરણ અગિયારે, તથા પછિ તેર કળાનું;
પ્રથમ પછી પતિચાર, કળાપરે તાળ ભલાનું;
જગણ ન હોય જરૂર, તમામ તપાસો તાળો;
કાવ્યછંદ કરિઉર, તિમિર અણસમજણ ટાળો. ૯૬
જન્મ મરણ દુખહરણ, ચરણ શ્રીહરિનાં સેવો;
એ પ્રભુ અભરાભરણ, તરણ તારણ છે તેવો;
કષ્ટહરણ સુખકરણ, ધરણ ધરણી ધીમંતો;
સુખનિધિ અશરણશરણ, વરણ ઉજ્વળ ગુણવંતો. ૯૭

૨૧. હરિગીતછંદ. માત્રા ૨૮. તાળ ૮.

કળ સકળ અઠ્ઠાવીશમાં, ધર રગણ છેવટ રીત છે;
શણગાર રવિએ વિરતિતો, મનહરણ તે હરિગીત છે;
ત્રીજી ઉપર પછિ ત્રણ ચતુરપર, એમ આઠે તાળ છે;
તે તાળમાં જો જગણ તો, ન કહીશ છંદ રસાળ છે; ૯૮

તજરે તું કપટી કપટ ઝટ, વળિ લપટ થા શુભ લક્ષમાં;
દિન ચારે પછી ખિશિશ ચપટ, જઈ પાપકેરા પક્ષમાં;
નમિ હાથ જોડી નાથને, શુભ સાથમાં સંચર સદા;
બ્રહ્માંડ નાવે બાથમાં, કરવી ન તૃષ્ણા તે કદા. ૯૯
શુણિ શ્રવણ ધારી, શીખ સારી, લાભકારી લેખજે;
તો અંત તારી મોક્ષકારી, દુઃખહારિ દેખજે;
તજિ જૂઠ જારી, પુરૂપ નારી, ચિત્ત વિચારી ચાલજો;
ભય જાય ભારી, થાય યારી, હીતકારી હાલજો. ૧૦૦

૨૨. ચોપાયાછંદ. માત્રા ૨૮. તાળ ૭.

પ્રથમ અરધમાં સોળ કળા કરિ, ઉપર બારે આણો;
તાળ પ્રથમ પછિ શ્રુતિ શ્રુતિ ઉપર, જો ચોપાયા જાણો;
અંતે તો ગુરૂ અક્ષરે આણી, ચરણ રચો શુભ ચારે;
બે ચરણે પણ કોઈ બોલેછે, હશે શુણેલ હજારે. ૧૦૧
પાડોશણને આટો આપો, ઘરનાં ચાટે ઘંટી;
છોકરડાં તો છાશ પિયે ને, બાવો માગે બંટી.
સ્વારથિયા છે એવા સગળા, જીવતણી નહિ જાણે;
પર્વત જેવી પરની પીડા, અંતરમાં નહિ આણે. ૧૦૨

૨૩. મરહઠાછંદ. માત્રા ૨૯. તાળ ૭.

માત્રા દશ આઠે, ધરજતિ પાઠે, ઉપર કળા અગિયાર;
મરહઠ્ઠા નામે, કવિતા કામે, છંદ બનાવો સાર;
છે ગુરૂ લઘુ છેલો, એમજ મેલો, એલો લાવી બ્યાંત;
તજિ બે ચરચારે, તાળજ ધારે, સારે થાય નિરાંત.૧૦૩
કૂવો કે ખડિયો, જેને જડિયો, ભારે તેનાં ભાગ્ય;
તે વર્ષ સુગાળે, કે દુપકાળે, ભાંગે નહિ દુર્ભાગ્ય;
કાગળ કૂવેતર, ખાસું ખેતર, તેતર તીડ નખાય;
લેખણ હળ હાંકે, પૂરણ પાકે, થકે ખાતાં ખાય. ૧૦

૨૪. રૂચિરાછંદ. માત્રા ૩૦. તા૦

ચરણ ચરણમાં ત્રીશે માત્રા, અંતે તો ગુ

આઠે આઠે પઢતાં પાઠે, વળિ થોડો વિશ્રામ ધરો;
એક ઉપર પછિ ચારે ચારે, તાળ સરસ લાવો તેમાં;
રૂચિરા નામે છંદ રૂપાળો, અલ્પ નથી સંશય એમાં. ૧૦૫
બાળાપણુમાં, બૂઢાપણુમાં, ડાપણુમાં દંડેલ થયો;
પરઉપકારી કામ ન કીધું, જોતાં જોતાં જન્મ ગયો;
સજ્જનનો તે સંગ ન કીધો, રોઝ રખડતો રોજ રહ્યો;
અંધો થઇને ધંધે ધાયો, વેઠ ઉપાડી ભાર વહ્યો. ૧૦૬

૨૫. સવૈયાછંદ. માત્રા ૩૧–૩૨. તાળ ૮.

સજ્જન કવિજો કરો સવૈયા, હૈયામાં ધરિ હેત અનંત;
માત્રા એકત્રીશ ચરણમાં, સોળે તો વિશ્રામ વસંત;
બત્રીશા પણ બીજિ તરેના, રૂચિરા તુલ્યે તાળ રહંત;
એકત્રીશે અંતે ગુરૂ લઘુ, બત્રીશામાં બે ગુરૂ અંત. ૧૦૭
તેજ ભણ્યો નર તેજ ગણ્યો જે, સદ્ગુણ શીખિ તજે તોફાન;
ભણતર ગણતર પાર ગયો પણ, જો ન થયો નર જે ગુણવાન;
મૂરખ જેવો મૂરખ તે, સમજો ન કદી સુધરેલ સમાન;
પોપટ વેણ વિચિત્ર પઢે પણ, દે નહિ માનવિ કન્યાદાન. ૧૦૮

સવૈયા બત્રીશાનું ઉદાહરણ.

જો સંસાર સુખે સુધરે તો, જોગિ બની જાયે કુણ બાબૂ;
તિર્થ પિતા માતા તજિ કોણ, ચડે ગિરનાર સિધાચળ આબૂ;
જો મન શુદ્ધ, પઢો ન પઢો પછિ, વેદપુરાણ કુરાન કિતાબૂ;
પાણિ થકી જો શુદ્ધ થયું પટ, શામાટે ઘસિયે લઇ સાબૂ; ૧૦૯

૨૬. લીલાવતીછંદ. માત્રા ૩૨. તાળ ૮.

માત્રા બત્રીશ ચરણ ચરણમાં, અંતે તો ગુરૂ બે આણો;
લીલાવતિ નામે છંદ બનાવો, જતિ દશ આઠ ઉપર જાણો;
ત્રિજિ કળપર તાળ પછી શ્રુતિ શ્રુતિપર, તેજ રિત સ્વરગતિ તાણો;
આ લોક વિષે પરલોક વિષે, પ્રભુપદ ભજિ પૂરણ સુખ માણો. ૧૧૦
મિથ્યા અભિમાની માનવિને મન, માન વસે સૌથી મોટું;
વિદ્વાનપણું ઘણુ જેમ વધે, અભિમાન જશે ખસતું ખોટું;

દુરથી તો ડુંગર દીસે દિલમાં, છેકજ વાદળુ છે છોટૂં;
પણ પાસે જઇને જે જન જોશે, ચિત તેમાં રહેશે ચોટ્યું. ૧૧૧

૧૭. ત્રીભંગીછંદ. માત્રા ૩૨. તાળ ૮.

માત્રા દશ આણો, આઠ પ્રમાણો, વળિ વસુ જાણો રસ દીજે;
અંતે ગુરૂ આવે, જગણ ન લાવે, ભણતાં ભાવે તેમ કીજે;
લીલાવતિ જેવા, તાળજ દેવા, ત્રિભંગી તેવા છંદ કરો;
જતિપર અનુપ્રાસા, ધરિયે ખાસા, સરસ તમાસા શોધિ ધરો. ૧૧૨

પ્રભુસ્તુતિ.

દોહરો.

જય જય અડગ જગતપતી, જય સુખનિધિ સાક્ષાત;
જય જય જન જનની જનક, જય જય પ્રભુ પ્રખ્યાત. ૧૧૩

ત્રિભંગીછંદ.

જય પ્રભુ પ્રખ્યાતા, પદ પંકાતા, સુગુણિ ગણાતા, ગુણ જ્ઞાતા;
તું ભગની ભ્રાતા, દિલ અવદાતા, શુભ શોભાતા, સાક્ષાતા;
જય વિશ્વ વિધાતા, અલખ લખાતા, મુકત મનાતા, મુદ માતા;
જય જય જગ ત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૧૪
જય પૂર્ણ પ્રકાશી, વિશ્વ વિલાસી, અખિલ નિવાસી, આકાશી;
જય અચળ ઉજાસી, વિપત વિનાશી, છત નિજ દાસી, છે ખાસી;
રૂષિ સહસ્ર અઠયાશી, સિધ ચોરાશી, તત્વ તપાસી, ચિત ચહાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૧૫
જય જય જગસ્વામી, સદગુણ ગામી, નિર્મળ નામી, નહિ ખામી;
જય અંતરજામી, અચળ અકામી, શુભ વિશ્રામી, સુખધામી;
પ્રભુ તુજપદ પામી, થાય પ્રણામી, જે ન હરામી, જન થાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૧૬
જય સર્વાધારા, સુખ કરનારા, પ્રીતમપ્યારા, પ્રભુ મારા;
સગળા ગુણ તારા, સૌથી સારા, અન્ય નઠારા, ખુબ ખારા;
તુજ મતથી ન્યારા, જે નર દારા, ભયના ભારા, ભરિ જાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૧૭

તું સમર્થ તરવા, તારણ કરવા, અભરણ ભરવા, ભય હરવા;
દુઃકર આદરવા, ધરણી ધરવા, ગુણ વાવરવા, ગુણ ગરવા;
અહું કીર્તિ ઉચ્ચરવા, ઠિક થઈ ઠરવા, યશ વિસ્તરવા, વિખ્યાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૧૮
મન તુજને મળવા, તન દુખ ટળવા, અકળિત કળવા, રસ ગળવા;
અંતે અવિચળવા, પાપ પ્રજળવા, દહાડો વળવા, દુખ ટળવા;
શુભકૃત ફળ ફળવા, બંધન બળવા, હિત સાંભળવા, હે ભ્રાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૧૯
રૂદયે મુજ રસિયા, વાસો વસિયા, ક્ષણું ન ખસિયા, જ્યમ કશિયા;
હેતેથી હસિયા, ઠિક થઈ ઠસિયા, બોલે ફસિયા, બહુજશિયા;
વળિ સરસ વિલસિયા, ધીમે ધસિયા, રતી ન ચસિયા, રસ રાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૦
જય જય અસુરારી, કરૂણાકારી, બળિયા તારી, બળિહારી;
સૃષ્ટી સંસારી, તેં વિસ્તારી, તેંજ ઉગારી નરનારી;
જેવી મતિ મારી, સ્તુતી ઉચ્ચારી, લે દીલ ધારી, જગધાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૧
સ્તુતિ. કરિ તુજ નામે, કરૂણા કામે, ઉર ધરિ આ મેં, આ ઠામે;
રહિ ધીરજ ધામે, જે જન પામે, ભુલે ન ભામે, ભય વામે;
શુભ છંદ રચ્યા મેં, દલપતરામે, પછી કર્યા મેં પ્રસરાતા;
જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૨

દોહરો.

સુખદાતા અશરણ શરણ, હરકત હરણ હરેક;
શુભ કરજે જન સર્વનું, અરજ શુણી આ એક. ૧૨૩

૨૮. પદમાવતીછંદ. માત્રા ૩૨. તાળ ૮.

દશ આઠે ખાસા, ધરિ અનુપ્રાસા, ઉપર કળા ચૌદ આવે;
પદમાવતી નામે, છંદ સુકામે, ગુણવંતા કવિજન ગાવે;
ત્રભંગિ પ્રમાણે, તાળ વખાણે, કોમળ પદ રચશે કવિતા;
ઉજળો જશ જામે, સગળે ઠામે, તે શોભે જેવો સવિતા. ૧૨૪

જગમાં ઘણું જીવો, કુળની દીવો, જે પ્રતિદિન ઉપકાર કરે ;
સૌનું સુખ શોધે, જ્ઞાન પ્રબોધે, દીન જનોનાં દરદ હરે ;
તન ધનથી તેવો, ઉદ્યમ લેવો, એવો તો અભ્યાસ રહે ;
પ્રભુનો તે પ્યારો, મિત્ર અમારો, સારો સારો સર્વ કહે. ૧૨૫

૨૯. દુમિલાછંદ. માત્રા ૩૨. તાળ ૮.

બધિયે મળિ માત્રા બત્રિશ છે,
પણ એક ગુરૂ અંતે ધરિયે ;
વિશ્રામ કરી કળ સોળકને,
દુમિલા એવી વિધ આદરિયે ;
દુમિલાગણ મેળ થકી મળતો,
કળતો તે તુલ્ય ગણી કરિયે ;
તજિ એ પછિ તાળ તમામ તમે,
ગણિ આઠ ધરો શ્રુતિ આંતરિયે. ૧૨૬
ચિત ચોરિ ચહે બહુ ચંચળ થઈ,
ઘી ગોળ ઘડા ફોડે ઘરમાં ;
નિજ પેટ ભરે ચડી ડેઠ સુધી,
જમવા જે કાંઈ મળે કરમાં ;
કદિ માત પિતા સુત સુંદરિને,
પૂછે ન સુખી દુખમાં ડરમાં ;
જો આદમિ એ આચરણ ધરે,
તો ફેર કશો નરે વાનરમાં. ૧૨૭

૩૦. ઝૂલણાછંદ. માત્રા ૩૭. તાળ ૮.

કરે કળા સર્વ તો સાડત્રીશ મળી,
દશ દશે આઠે વિશ્રામ આણી;
અંત ગુરૂ એક તો અચળ કરી આણવો,
ઝૂલણા છંદની જાત જાણી;
એક ઉપર પછી પાંચ પાંચે વળી,
તાળ સંભાળિયે વિમળવાણી;

તાળમાં ત્રીજિ માત્રા લઘૂ લાવિયે,
તે વિના તો થશે ધૂળધાણી. ૧૨૮
અખિલ બ્રહ્માંડના ઇશિ દિનનીશ તું,
ઉર વિષે આ સ્તુતી ધર અમારી;
રિદ્ધિ ને સિદ્ધિ વિક્ટોરિઆ રાણિને,
અખુટ ભંડારથી આપ તારી;
સકળ સંસારમાં તેહના શત્રુના,
સૈન્યને સદ્ય સંહારિ નાખો;
પ્રાણિને પ્રાણદાતાર કરતાર જગ,
રાણિ વિક્ટોરિઆ અમર રાખો. ૧૨૯

૩૧. મદનગ્રહાછંદ. માત્રા ૪૦. તાળ ૧૦.

કરિ સકળ કળા ગણિ, ચાલિશ ચરણે,
દશ વસુ રત્ને વિરતિ કરો, ગુરૂ અંત ધરો;
જુગતી કરિ કવિજન, જગણ ન જતિયે,
મદનગ્રહા મનરંજ ખરો, રચિ રૂદય ઠરો;
તજિ એ શ્રુતિ શ્રુતિ, પર તાળ ધરો,
પ્રભુ વરણવતાં દિલ કેમ ડરો, ભવ તુરત તરો;
વળિ ઉદ્યમના પણ, થઇ ઉપદેશક,
કલેશ વિશેષ હમેશ હરો, ફિકરે ન ફરો. ૧૩૦

લક્ષ્મીને ઠપકો.

ધિક્કરે રતનાકરની દિકરી.

અર્દ્ધસમપદ, તથા વિષમપદ છંદો.

૩૨. દોહરા. આખાછંદની માત્રા ૪૮. તાળ ૧૨.

પેહેલ ત્રીજે તેર કળ, અવરે પદે અગિયાર;
ભૂ ભૂતે ને ભક્તિયે, તાળ નક્કી નિરધાર. ૧૩૨
કરે લઘુ કળ અગિયારમી, જગણ ન તાળ હરેક;
તાળ પ્રથમિ કે બીજીમાં, નિભે જગણ કદિ એક. ૧૩૩
બુદ્ધિપ્રબળ બળ અકળ તન, જળ ફળ ભૂતળદત્ત;
ચપળ સકળ એ અચળ નહિ, દળવાદળ દલપત્ત. ૧૩૪

૩૩. સોરઠા. માત્રા ૪૮. તાળ ૧૨.

પ્રથમ ત્રિજે અગિયાર, ચાર બિજે તો તેર કળ;
પદ દોહરા પ્રકાર, સાર ધાર તે સોરઠા. ૧૩૫
પરમ ધરમ પ્રતિપાળ, સુજન સુકર્મ સદા કરે;
ભરમ તજી સંભાળ, ધર્મતણી મનમાં ધરે. ૧૩૬

૩૪. ગાથા, અથવા આર્યાછંદ. માત્રા ૫૭. તાળ ૧૬.

પ્રથમ ત્રિજે કળ બારે, બિજે ચતુર્થે પુરાણ તિથિ તુલ્યે;
નવમી લઘુ ભુજ ચોથે, મળે ન ગાથા મહા સુલ્યે. ૧૩૭
પ્રથમ પછી ચચ્ચારે, ત્રણ ચરણોમાં તાળ ધરો તેમાં;
ભૂશર મુનિ દશ રત્ને, ચોથે ચરણે જુઓ જેમાં. ૧૩૮
અંગે રંગે રાતી, તાતી માતી ઉપડતિ છે છાતી;
ગોરી જો ગુજરાતી, જાતી જાતી ગિતો ગાતી. ૧૩૯
મોહન બાળમુકુંદા, નંદાત્મજ વ્રજવિહારી વ્રજચંદા;
તું ટાળક ભવફંદા, તુજગુણ ગણિ ગાયછે છંદા. ૧૪૦
દુખહર દીનદયાળા, ધર્માળા પ્રભુ સદા સુકર્માળા;
ગુણવાળા ગોપાળા, સ્મરણ કરૂં તારૂં શોભાળા. ૧૪૧
તું માતા તું ભ્રાતા, તું ધાતા તું તથા જગત્રાતા;
તું સુખશાતા દાતા, પ્રણમું પ્રભુ પૂર્ણ પ્રખ્યાતા. ૧૪૨
હોંશીનાં મન હરવા, અભિલાષા ધરિ સુકાવ્ય આદરવા;
અભિમત પારે ઉતરવા, સંભારૂં સહાયતા કરવા. ૧૪૩

તાળમાં ત્રીજિ માત્રા લઘૂ લાવિયે,
તે વિના તો થશે ધૂળધાણી. ૧૨૮
અખિલ બ્રહ્માંડના ઈશ દિનનીશ તું,
ઉર વિષે આ સ્તુતી ધર અમારી;
રિદ્ધિ ને સિદ્ધિ વિક્ટોરિઆ રાણિને,
અખુટ ભંડારથી આપ તારી;
સકળ સંસારમાં તેહના શત્રુના,
સૈન્યને સદ્ય સંહારિ નાખો;
પ્રાણિને પ્રાણદાતાર કરતાર જગ,
રાણિ વિક્ટોરિઆ અમર રાખો. ૧૨૯

૩૧. મદનગ્રહાછંદ. માત્રા ૪૦. તાળ ૧૦.

કરિ સકળ કળા ગણિ, ચાલિશ ચરણે,
દશ વસુ રત્ને વિરતિ કરો, ગુરૂ અંત ધરો;
જુગતી કરિ કવિજન, જગણ ન જતિયે,
મદનગ્રહા મનરંજ ખરો, રચિ રૂદય ઠરો;
તજિ બે શ્રુતિ શ્રુતિ, પર તાળ ધરો,
પ્રભુ વરણવતાં દિલ કેમ ડરો, ભવ તુરેત તરો;
વળિ ઉદ્યમના પણ, થઈ ઉપદેશક,
કલેશ વિશેષ હમેશ હરો, ફિકરે ન ફરો. ૧૩૦

લક્ષ્મીને ઠપકો.

ધિકરે રતનાકરની દિકરી,
સ્થિરતાપણ ડાપણ દૂર ધરિ, ફરતીજ ફરી;
વળિ પંડિતને ગણિ શત્રુ અખંડિત,
મૂર્ખ અપંડિત મિત્રકરી, તે ઠામ ઠરી;
નહિ હું ફરતી નહિ પંડિત પણ રિપુ,
મૂરખ મિત્ર કરી ન વરી, ખાંતેજ ખરી;
પણ પંડિત તો પોસાય, પછી શું ખાય,
અપંડિત પેટ ભરી, તે દેખી ડરી. ૧૩૧

અર્દ્ધસમપદ, તથા વિષમપદ છંદો.

૩૨. દોહરા. આખાછંદની માત્રા ૪૮. તાળ ૧૨.

પેહેલે ત્રીજે તેર કળ, અવર પદે અગિયાર;
ભૂ ભૂતે ને ભક્તિયે, તાળ નક્કી નિરધાર. ૧૩૨
કર લઘુ કળ અગિયારમી, જગણ ન તાળ હરેક;
તાળ પ્રથમિ કે બીજીમાં, નિમે જગણ કદિ એક. ૧૩૩
બુદ્ધિપ્રબળ બળ અકળ તન, જળ ફળ ભૂતળદત્ત;
ચપળ સકળ એ અચળ નહિ, દળવાદળ દલપત્ત. ૧૩૪

૩૩. સોરઠા. માત્રા ૪૮. તાળ ૧૨.

પ્રથમ ત્રિજે અગિયાર, ચારે બિજે તો તેર કળ;
પદ દોહરા પ્રકાર, સાર ધાર તે સોરઠા. ૧૩૫
પરમ ધરમ પ્રતિપાળ, સુજન સુકર્મ સદા કરે;
ભરમ તજી સંભાળ, ધર્મતણી મનમાં ધરે. ૧૩૬

૩૪. ગાથા, અથવા આર્યાછંદ. માત્રા ૫૭. તાળ ૧૬.

પ્રથમ ત્રિજે કળ બારે, બિજે ચતુર્થે પુરાણ તિથિ તુલ્યે;
નવમી લઘુ ભુજ ચોથે, મળે ન ગાથા મહા મુલ્યે. ૧૩૭
પ્રથમ પછી ચચ્યારિ, ત્રણ ચરણોમાં તાળ ધરો તેમાં;
ભૂશર મુનિ દશ રત્ને, ચોથે ચરણે જુઓ જેમાં. ૧૩૮
અંગે રંગે રાતી, તાતી માતી ઉપડતિ છે છાતી;
ગોરી જો ગુજરાતી, જાતી જાતી ગિતો ગાતી. ૧૩૯
મોહન બાળમુકુંદા, નંદાત્મજ વ્રજવિહારી વ્રજચંદા;
દુઃ ટાળક ભવફંદા, તુજગુણ ગણિ ગાયછે છંદા. ૧૪૦
દુખહર દીનદયાળા, ધર્માળા પ્રભુ સદા સુકર્માળા;
ગુણવાળા ગોપાળા, સ્મરણ કરૂં તારૂં શોભાળા. ૧૪૧
તું માતા તું ભ્રાતા, તું ધાતા તું તથા જગત્રાતા;
તું સુખશાતા દાતા, પ્રણમું પ્રભુ પૂર્ણ પ્રખ્યાતા. ૧૪૨
હોશીનાં મન હરવા, અભિલાષા ધરિ સુકાવ્ય આદરવા;
અભિમત પારે ઉતરવા, સંભારૂ સહાયતા કરવા. ૧૪૩

૩૫. ગીતીછંદ. માત્રા ૬૦.

ગાથા પૂર્વારધ સમ, ઉતરારધ પણ એજ મુજબ આણો;
ગુણિજન ગણજો ગીતી, જરૂર તફાવત જરા નહીં જાણો. ૧૪૪

૩૬. ઉપગીતીછંદ. માત્રા ૫૪.

આર્યા ઉતરારધ સમ, પૂર્વારધ પ્રેમથી કરિયે;
એ કવિતા ઉપગીતી, અદ્ભુત જુકતીથિ આદરિયે. ૧૪૫

૩૭. ઉદ્ગીતી. માત્રા ૫૭.

ઉતરારધ આર્યાનું, પૂર્વારધ જો ગણો પ્રીતે;
પૂર્વારધ સમપછિનું, તે ઉદ્ગીતી રચો રસિક રીતે. ૧૪૬

૩૮. કુંડળિયાછંદ. માત્રા ૧૪૪.

કુંડળિયો કરતાં કરો, આદિ દોહરો એક;
વળતી ચોથા ચરણને, ઉલટાવો ધરિ ટેક;
ઉલટાવો ધરી ટેક, છપ્પયનાં ચાર ચરણ સમ;
ચરણ રચો શુભ ચાર, છપદ થાશે સઘળાં ત્યમ;
પ્રથમ ચરણનો પ્રથમ, શબ્દ છેવટ જો ભળિયો;
છે તે રૂડો છંદ, કહે કવિજન કુંડળિયો. ૧૪૭
નહિ ડોલે જો નાગ તો, નહિ વંશીનો નાદ;
જંગમ જન થિર થાય નહિ, શુણિ કવિતાનો સ્વાદ;
શુણિ કવિતાનો સ્વાદ, મરદ માદા નહિ ડોલે;
નહિ કવિતા તે ઠામ, બરાબર બકરો બોલે;
કહે કવિ દલપતરામ, નામ ધિક ખોટું ખોલે;
ધિક વંશીવાનાર, નાગ શુણિ જો નહિ ડોલે. ૧૪૮
કંઠ હલાવે કોથળો, કણ ભરતાં જે કાળ;
જન મનમાં જાણી લહે, પહોંચ્યા કણ પેટાળ;
પહોંચ્યા કણ પેટાળ, કવિત તો ત્યારે કહિયે;
શ્રોતા જનનાં શીશ, ડોલતાં દેખી લહિયે;
કહે કવિ દલપતરામ, નામ કવિ કાવ્ય બનાવે;
હજારે શ્રોતા હોય, કોય નહિ કંઠ હલાવે. ૧૪૯

સરસ કવીની કાવ્ય શુણિ, હરખિ હલાવે કોટ;
નરસ કવીની કાવ્યમાં, ઊંઘ ચલાવે ચોટ;
ઊંઘ ચલાવે ચોટ, કોટ જનની કંપાવે;
જેથી જગમાં લાજ, નરસ કવિની નહિ જાવે;
કહે કવિ દલપતરામ, નથી તે વાત નવીની;
નાવે નિદ્રા નામ, કાવ્ય શુણિ સરસ કવીની. ૧૫૦

૩૯. છપયછંદ. માત્રા ૧૫૨.

છપયછંદ કરનાર, પ્રથમનાં ચાર ચરણમાં;
કળા કરો અગિયાર, અને વળિ તેર વરણમાં;
પંચમ પદ પણ તેર, આદિ કળ ઉભય વધારો;
તે ઉપર પણ તેર, છઠ્ઠું પણ એમ સુધારો;
કળ પ્રથમ ઉપર ચચ્ચારપર, તાળ ચારપદ આણજો;
પછીમાં બે કળ ને બેવડું, દુહા પ્રથમપદ જાણજો. ૧૫૧
જય જય અશરણશરણ, કરણ જગ હરણ સકળ દુખ;
તું પ્રભુ અભરાભરણ, તરણ તારણ કારણ સુખ;
કરણ તું અજરામરણ, ઠરણ જન ઠામ ચરણ તુજ;
તુજ મુખમાં અમિ ઝરણ, વરણ ઉજ્વળ ભાસે મુજ;
ગુણ અધિક તેજ તારૂં અકળ, સકળ કળા કારણ કરણ;
દે પંથ ગ્રંથ ગ્રંથન કરણ, જય જય જય ધરણી ધરણ. ૧૫૨

૪૦. ચંદ્રાવળાછંદ. માત્રા ૧૧૮.

ચરણાકુળનું ચરણ રચીને, દુહા ઉતરે પદ દેખ;
બે ચરણો તો એમ બનાવી, પછી કુંડળિ પણ પેખ;
પછી કુંડળિ પણ પેખિ વિચારો, ચાર ચરણ ચરણાકુળ ધારો;
મન રચ ચંદ્રાવળા મચીને, ચરણાકુળનું ચરણ રચીને. ૧૫૩
સોરઠ દેશતણે સીમાડે, વડું શેહેર વઢવાણ;
રાજ સિંહજી રાજ કરેછે, મહિપતિ તે મકવાણ;
મહિપતિ તે મકવાણા વંશી, ચંદ્રસિંહ સુત સૂરજ અંશી;
વાસ કવીનો નાગરવાડે, સોરઠ દેશતણે સીમાડે.

ભાગોળે નદિ ભોગવતી છે, તેને દક્ષિણ તીર;
જૈન ધરમના જ્યાં મહાજોગી, વિચર્યા શ્રી મહાવીર;
વિચર્યા શ્રી મહાવીર વખાણી, સતિથઈ રાણકદેવડિ રાણી;
જ્યાં જુક્તી બહુ જોગવતી છે, ભાગોળે નદિ ભોગવતી છે. ૧૫૫

પાટણપુરથી પ્રથમ વસેલું, વલ્લભિપુરની વાર;
રાખેંગાર જિરણગઢરાજા, એનો ત્યાં અધિકાર;
એનો ત્યાં અધિકાર બિરાજે, રાડકરી લીધું સિધરાજે;
કિલ્લાવાળું તેણે કરેલું, પાટણપુરથી પ્રથમ વસેલું. ૧૫૬

વળતી રાય કરણ વાઘેલે, પાટણને પૃથિવીશ;
હરપાળ મકવાણાને દીધાં, બહુ ગામો બખ્ખશીશ;
બહુ ગામો બખ્ખશીશજ આપી, પ્રથમગાદિ પાટડિયે થાપી;
ભલુ વઢવાણ દિધું તે ભેળે, વળતી રાયકરણ વાઘેલે. ૧૫૭

માધાવાવ મનોહર મોટી, પુરમાં પશ્ચિમ પાસ;
જન પરદેશી આવે જોવા, પ્રસિદ્ધ નામ પ્રકાશ;
પ્રસિદ્ધ નામ પ્રકાશપણે છે, ગણતીમાં જન જૂનિ ગણેછે;
છે વાવો બીજી પણ છોટી, માધાવાવ મનોહર મોટી. ૧૫૮

કુળદીપક દુલ્લભજી કેરો, નારદ જેનું નામ;
કારભાર શ્રીકાર કરેછે, ગુણિયલ કીધું ગામ;
ગુણિયલ કીધું ગામ સુધારી, વસ્તી વળી વિશેષ વધારી;
ઘાટ રચાવે સરસ ઘણેરો, કુળદીપક દુલ્લભજી કેરો. ૧૫૯

સામવેદિ બ્રાહ્મણ શ્રીમાળી, ઠીક વસે તે ઠામ;
જન્મથકી વસિયો નિજ જાતે, ત્યાં દ્વિજ દલપતરામ;
ત્યાં દ્વિજ દલપતરામ સુમારે, વર્ષ વીશ વળિ આઠ વધારે;
એટલિ ઉંમર એ સ્થળ ગાળી, સામવેદિ બ્રાહ્મણ શ્રીમાળી. ૧૬૦

પ્રકરણ ૩ જું.

અક્ષરમેળ છંદો.

દોહરા.

દર પ્રબંધ પદ પ્રથમમાં, માપ બતાવા કામ ;
મ,ય,ર,સ,ત,જ,ભ,ન,લ,ગ,લખિશ,ગણ,લઘુ,ગુરૂ,નેઠામ. ૧
હરેક સ્વરમાં હોય પણ, એ દશમાંના દેખ ;
અવર વરણનો આંતરો, લઅલ મૂકી લેખ ; ૨
લખું શકાર ળકાર પણ, સમજો તે સ, લકાર ;
માપ કથન મતલબ મળે, એમ કરિશ ઉચ્ચાર. ૩

૧. શ્રીછંદ. અક્ષર ૧.

ગી, શ્રી, છે, તે.

૨. કામા અથવા સ્ત્રીછંદ. અ૦ ૨.

ગંગા, સંગા, કામા, નામા. ૪

૩. મંદરછંદ. અ૦ ૩.

ભૂપર, તુંકર, મંદર, સુંદર. ૫

૪. મધુછંદ. અ૦ ૪.

(પ્રભુ શું શું કરેછે.)

ન, ગ, ધરે, મધુકરે, ભયહરે, સુખભરે. ૬

૫. વારછંદ. અ૦ ૪.

ગીજકાર, એકવાર, તું ઉચાર, તત્વસાર. ૭

૬. સમુહીછંદ. અ૦ ૪.

ભાગ અહી, જ્યાં સમુહી, શત્રુ નકી, ત્યાંજ થકી. ૮

૭. હંસાછંદ. અ૦ ૫.

ભગ ગણાશે, તે પયપાશે, લે પયઅંશા, હોય સુહંસા. ૯

૮. વિલાસછંદ અ૦ ૫.

જુગે ગવાશે, વિલાસ થાશે, ભલી કવીતા, સદા સવિતા. ૧૦

૯. પ્રિયાછંદ. અ૦ ૫.

લજ ગંદિથી, પ્રિય છંદોથી, દિન માજિયે, નહિ લાજિયે. ૧૧

૧૦. હારીછંદ. અ૦ ૫.

તે ગંગધારી, છે દુઃખહારી, જે જ્ઞાન આપે, અજ્ઞાન કાપે.

૧૧. સમોહાછંદ. અ૦ ૫.

મા ગંગા ખાસી, સંમોહા ભાસી, આશાયે જોને, પાળે પુત્રોને.

૧૨. ચતુરંશાછંદ. અ૦ ૬.

નય ધરવંશા, શુભ ચતુરંસા, પ્રભુપદ પામે, જશ બહુ જામે

૧૩. શેષાછંદ. અ૦ ૬.

મા મોટી રિદ્ધી છે, શેષા વસ્તૂ શી છે;
જે માતાના જેવી, આપે શાંતી એવી.

૧૪. વિમોહાછંદ. અ૦ ૬.

રે રજ્જે તુંમતી, ત્યાં વિમોહા થતી;
પ્રૌઢ જ્યાં પાપ છે, સર્વ સંતાપ છે.

૧૫. શંખધારી, અથવા સોમરાજીછંદ. અ૦ ૬.

લગારે ગપાળી, કરે વાત કાલી, મહા કષ્ટકારી, કહે શંખધારી.૧

૧૬. તિલકાછંદ. અ૦ ૬.

(વિપ્રોનું મત.)

સુશિખા ધરિયે, તિલકે કરિયે, ઉપવીત ધરી, ભજિયેજ હરી.૧૮

૧૭. માલતીછંદ. અ૦ ૬.

જજો પિયુ બાગ, ફુલે રતુ ફાગ, સુમાલતિ ફૂલ, લહો દઈ મૂલ.૧૯

૧૮. સમાનિકાછંદ. અ૦ ૭.

રોજ ગંધ દાનિકા, જો સતી સમાનિકા;
ટાળિનાંખિ તાપને, દે સુગંધ આપને.

૧૯. કળિતાછંદ. અ૦ ૭.

ભાગિરથે સલિતા, જો કરિયે કળિતા;
પાળ કળાય નહીં. તે ન...

૨૧. મદલેખાછંદ. અ૦ ૭.

મોસંગે કરિ રેખા, તે નારી મદલેખા;
બીડું ચાવણહારી, શોભે વેષ સમારી. ૨૩

૨૨. શીર્ષાછંદ. અ૦ ૭.

મા માગુંછું હું એવા, કોટી શીર્ષાની સેવા;
માયા જેની છે મોટી, કર્મો છે મોટાં કોટી. ૨૪

૨૩. ચિત્રપદાછંદ. અ૦ ૮.

ગા શિશુ ગા પ્રભુ પ્રીતે, ચિત્રપદા ધરિ ચિત્તે;
તે થકિ તુર્તજ તારૂં, સર્વ થશે હિત સારૂં. ૨૫

૨૪. કેતુમાળછંદ. અ૦ ૮.

ગોરી રંગે છે રૂપાળી, મિત્રો જુઓ કેતુમાળી;
શિક્ષા શિખાવી સુધારો, તો અર્થ સારે તમારો. ૨૬

૨૫. માલનીછંદ. અ૦ ૮.

નરે ગુલાબ લે ખાસ, પ્રગટ માલની પાસ;
રસિક રાજવી રંગ, અધિક ઓપશે અંગ. ૨૭

૨૬. તુંગાછંદ. અ૦ ૮.

લિન સગપણ સંગા, તન મન ધન તુંગા;
વિધ વિધ ધન વેરે, ફરિ ફરિ બહુ ફેરે. ૨૮

૨૭. કમળછંદ. અ૦ ૮.

ન સળગિ ઉઠો નરો, કમળ દિલ તો કરો;
વચન ખળનાં દુખે, સહન કરજો સુખે. ૨૯

૨૮. વિદ્યુન્માળાછંદ. અ૦ ૮.

મામા ગંગા કેવી મોટી, છે વિદ્યુન્માળાથી છોટી;
કીધાં દેવે એવાં કોટી, ખામૂખાં શી વાતો ખોટી. ૩૦

૨૯. ખંજાછંદ. અ૦ ૮.

મોભે ગંગા હરિ મેલ, ખંજ તેમાં નહિ ખેલ;
શાળા પાસે ઘર સાચે, વિદ્યા મૂર્ખો નહિ વાંચે. ૩૧

૧૦. હારીછંદ. અ૦ ૫.

તે ગંગધારી, છે દુઃખહારી, જે જ્ઞાન આપે, અજ્ઞાન કાપે. ૧૨

૧૧. સમોહાછંદ. અ૦ ૫.

મા ગંગા ખાસી, સંમોહા ભાસી, આશાયે જોને, પાળે પુત્રોને. ૧૩

૧૨. ચતુરંશાછંદ. અ૦ ૬.

નય ધરવંશા, શુભ ચતુરંસા, પ્રભુપદ પામે, જશ બહુ જામે. ૧૪

૧૩. શેષાછંદ. અ૦ ૬.

મા મોટી રિદ્ધી છે, શેષા વસ્તૂ શી છે;
જે માતાના જેવી, આપે શાંતી એવી. ૧૫

૧૪. વિમોહાછંદ. અ૦ ૬.

રે રખે તુંમતી, ત્યાં વિમોહા થતી;
પ્રૌઢ જ્યાં પાપ છે, સર્વ સંતાપ છે. ૧૬

૧૫. શંખધારી, અથવા સોમરાજીછંદ. અ૦ ૬.

લગારે ગપાળી, કરે વાત કાલી, મહા કષ્ટકારી, કહે શંખધારી. ૧૭

૧૬. તિલકાછંદ. અ૦ ૬.

(વિપ્રોનું મત.)

સુશિખા ધરિયે, તિલકે કરિયે, ઉપવીત ધરી, ભજિયેજ હરી. ૧૮

૧૭. માલતીછંદ. અ૦ ૬.

જજો પિયુ બાગ, ફુલે રતુ ફાગ, સુમાલતિ ફૂલ, લહો દઈ મૂલ. ૧૯

૧૮. સમાનિકાછંદ. અ૦ ૭.

રોજ ગંધ દાનિકા, જો સતી સમાનિકા;
ટાળિનાંખિ તાપને, દે સુગંધ આપને. ૨૦

૧૯. કળિતાછંદ. અ૦ ૭.

ભાગિશકે સલિતા, જો કરિયે કળિતા;
પાળ કળાય નહીં, તે તુટિ જાય નહીં. ૨૧

૨૦. કુમારલલિતાછંદ. અ૦ ૭.

જશે ગણિતતા જો, કુમાર લલિતા તો;
ભલે બહુ ભણ્યો તું, તથાપિ ન ગણ્યો તું. ૨૨

૨૧. મદલેખાછંદ. અ૦ ૭.

મોસંગે કરિ રેખા, તે નારી મદલેખા;
બીડું ચાવણહારી, શોભે વેષ સમારી. ૨૩

૨૨. શીર્ષાછંદ. અ૦ ૭.

મા માગુંછું હું એવા, કોટી શીર્ષાની સેવા;
માયા જેની છે મોટી, કર્મો છે મોટાં કોટી. ૨૪

૨૩. ચિત્રપદાછંદ. અ૦ ૮.

ગા શિશુ ગા પ્રભુ પ્રીતે. ચિત્રપદા ધરિ ચિત્તે;
તે થકિ તુર્તજ તારૂં, સર્વ થશે હિત સારૂં. ૨૫

૨૪. કેતુમાળછંદ. અ૦ ૮.

ગોરી રંગે છે રૂપાળી, મિત્રો જુઓ કેતુમાળી;
શિક્ષા શિખાવી સુધારો, તો અર્થ સરિ તમારો. ૨૬

૨૫. માલતીછંદ. અ૦ ૮.

નરે ગુલાબ લે બાસ, પ્રગટ માલની પાસ;
રસિક રાજવી રંગ, અધિક ઓપશે અંગ. ૨૭

૨૬. તુંગાછંદ. અ૦ ૮.

લિન સગપણ સંગા, તન મન ધન તુંગા;
વિષ વિધ ધન વેરે, ફરિ ફરિ બહુ ફેરે. ૨૮

૨૭. કમળછંદ. અ૦ ૮.

ન સળગિ ઉઠો નરો, કમળ દિલ તો કરો;
વચન ખળનાં દુખે, સહન કરજો સુખે. ૨૯

૨૮. વિદ્યુન્માળાછંદ. અ૦ ૮.

મામા ગંગા કેવી મોટી, છે વિદ્યુન્માળાથી છોટી;
કીધાં દવે એવાં કોટી, ખામૂખાં શી વાતો ખોટી. ૩૦

૨૯. બંભાછંદ. અ૦ ૮.

શોભે ગંગા હરિ મેલ, બંભ તેમાં નહિ એલ;
શાળા પાસે ઘર સાચે, વિદ્યા મૂર્ખો નહિ વાંચે.

૩૦. મલ્લિકાછંદ. અ૦ ૮.

રોજ ગૂલબારા દેખ, મલ્લિકાનિ માળ પેખ;
બેશિને નિહાળ બાગ, લે સુગંધ પામિ લાગ. ૩૨

૩૧, નગસ્વરૂપિણી, અથવા પ્રમાણિકાછંદ. અ૦ ૮.

જરા લગાડિ જીવડો, પ્રમાણિકપણું ઘડો;
વધે વડાઈ વિશ્વમાં, ભલું થશે ભવિષ્યમાં. ૩૩

૩૨. માણવકાક્રીડિતછંદ. અં૦ ૮.

ગા સગિ સંકેત સજી, માણવકાક્રીડ તજી;
ચાતુરતા ચિત્ત ધરી, કોકિલનો કંઠ કરી. ૩૪

૩૩. અનુષ્ટુપ્, શ્લોક. અ૦ ૮.

પાંચમે લઘુતા તોળો, ગુરુ છઠ્ઠો લખ્યો ગમે;
બીજે ચોથે પદે બોલો, શ્લોકમાં લઘુ સાતમે. ૩૫

૩૪. રત્નકરાછંદ. અ૦ ૯.

મેં શી શી પ્રભુ ભક્તિ કરી, રૂડા રત્નકરા ઉચરી;
જો બીજુંજ બકાઈ જશે, તો તે શું પરિતુષ્ટ થશે. ૩૬

૩૫. તોમરછંદ. અ૦ ૯.

સજિ જોડ શુધ સદાય, ગુણ ઈશ તોમર ગાય;
રસ રીતથી કવિરાય, પળમાંજ પાવન થાય. ૩૭

૩૬. સારંગીછંદ. અ૦ ૯.

નય સહિતે નિત્ય રહે, સઉ જન સારંગિ કહે;
ભણિ ભણિને ભક્તિ કરે, ભવજળ તે તુર્ત તરે. ૩૮

૩૭. બિંબા, અથવા લલિતતિલકાછંદ. અ૦ ૯.

ન સળગિ ગણો લડાઈ, કવિત ભણિ બિંબબાઈ;
ચતુર કરીને ચડાઈ, ગમત કરશેજ ગાઈ. ૩૯

૩૮. મણિબંધછંદ. અ૦ ૯.

ભીમ સદા આહાર ભરે, તે મણિબંધે બાંધિ ધરે;
તોપણ ભૂખ્યો તે ભમતો, રોજ રણે જૈને રમતો. ૪૦

૩૯. મહાલક્ષ્મીછંદ. અ૦ ૯.

ગાલ તો તુંગ છે તાહરા, તું માહાલક્ષ્મિ કે ના હરા;
રૂપ તારૂં ઘણું રાજતું, આવિ ક્યાંથી સતી આજતું. ૪૧

૪૦. પવિત્રાછંદ. અ૦ ૯.

મોભી સાચાં કૃત કરતા, પાળે પ્રેમે પવિતરતા;
સૌની ચિંતા ચિત ધરતા, પોતે પીડા પણ હરતા. ૪૨

૪૧. રૂપમાળાછંદ. અ૦ ૯.

મામી મેં બોલાવી જે બાળા, રંગે રાતી ને રૂપે માળા;
શોભીતી છે સૌભાગ્યે સારી, પ્રીતીવંતી તે લાગે પ્યારી. ૪૩

૪૨. પાવકછંદ. અ૦ ૧૦.

ભીમ ભગાવે ભાલા લડતાં, પાવકમાં તે મેલે પડતાં;
ચંચળતા રાખીને ચડતાં, ત્રાસ ન રાખે સામો પડતાં. ૪૪

૪૩. સંગતિકાછંદ. અ૦ ૧૦.

સજિ જંગ આપ ઉભો લડે, સઉ દૂર સંગતિકા પડે;
લવલેશ ત્રાસ નહીં લહે, કવિ એમ ભારતમાં કહે. ૪૫

૪૪. ચંપકમાળાછંદ. અ૦ ૧૦.

ભીમ સગા કીધા બળવાળા, થૈ દ્રુપદી તો ચંપકમાળા;
બેયજણે શોભા બહુ લીધી, કીર્તિ બધે દેશાવર કીધી. ૪૬

૪૫. બિંદુછંદ. અ૦ ૧૦.

ગા સુસમે પ્રભુને તું ગીતે, બિંદુ બિજા ગુણ જાણી ચિત્તે;
અક્ષર તો પ્રભુ છે હે હિંદૂ, તે વિણ અન્ય ગુણો તે બિંદૂ. ૪૭

૪૬. સંજુકતાછંદ. અ૦ ૧૦.

સજ જોગ ઈશ્વરનો જઈ, શુભ ભકિત સંજુગતા થઈ;
તજ પાપ તેમ ઉતાપને, જપ જુકિતથી હરી જાપને. ૪૮

૪૭. દોધકછંદ. અ૦ ૧૧.

ગા શિશુ શોગ હઠાવિ હમેશે, દોધકછંદ દિલે સુખ દેશે;
વેણ વિશાળ મનોહર વાણી, લાયક લેખક હાથ લખાણી. ૪૯

નિર્જળ ગામ નવાણ ગળાવો, વાવ કુવા નદિતીર તળાવો;
શોધિ જુના કરિ સદ્ય સુધારો, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૫૦

〃 ૪૮. ઇંદ્રવજ્રાછંદ. અ○ ૧૧.

તું તેજ ગા ગોઠવિ શબ્દ તેવા, જો ઇંદ્રવજ્રાવૃત્ત શુદ્ધ જેવા;
આનંદ એ છંદ અખંડ આપે, કંકાસ ને ક્લેશ હમેશ કાપે. ૫૧

〃 ૪૯. ઉપેંદ્રવજ્રાછંદ. અ○ ૧૧.

જતે જુગે ગાઢ જશો ગવાશે, ઉપેંદ્રવજ્રા વૃતમાં લખાશે;
સખાવતે જો કર કામ સારૂં, ટળે નહીં તો કદિ નામ તારૂં. ૫૨
સ્વતંત્ર તો ઇશ્વિર એક એ છે, જુગો જુગે આપ અજીત જે છે;
જુઓ બિજા જીવ ગરીબ જેવા, તમે અમે તેમ તમામ તેવા. ૫૩

૫૦. ઉપજાતિછંદ. અ○ ૧૧.

જો ઇંદ્રવજ્રા પદ ક્યાંઇ જાણું, ઉપેંદ્રવજ્રા પદ મેળવાણું;
લખાયછે તે ઉપજાતિ નામે, ઠેકાણું નક્કી નહિ કોઇ ઠામે. ૫૪

૫૧. ચપળાછંદ. અ○ ૧૧.

તેં ભાંજિ લાગવિજ હાથ લઇ, કાં ખાધિ ખુબ ચપળાજ થઇ;
તે ઠામમાં ન ધરિ તેં ઠરવા, પસ્તાવ છોડ પછિથી કરવા. ૫૫

૫૨. સુમુખીછંદ. અ○ ૧૧.

નિજ જળ ગંદુ ગણે ન નદી, પણ સુમુખી ભરિ જાય કદી;
નજર પડે ગુણ દોષ ગણે, ભટભટ તે પછી ગાળ ભણે. ૫૬

૫૩. શ્રાહિછંદ. અ○ ૧૧.

ગોરી ગયી લાગિ ગોદાવરીમાં, શ્રાહી ઘણું હેત હૈયે હરીમાં;
લીધો નહીં લાભ રસ્તે લુટાઇ, નારી પછી ઘેર પાણીથિ નાહી. ૫૭

૫૪. અનુકૂળાછંદ. અ○ ૧૧.

ભૂત ન ગંગાથિજ કદિ ભાગે, એ અનુકૂળા ઉલટિજ લાગે;
જો નહિ માનો નજર તપાસો, ત્યાં ભ્રમણાનો ભરપુર વાસો. ૫૮

૫૫. સ્વાગતાછંદ. અ○ ૧૧.

રે ન ભાગિ ગઢનાથ જુઓછો, સ્વાગતા શિદ સમૃદ્ધિ ખુઓછો;

ઇશ્વિરે સુકરણા કરિ આપી, કેમ અર્થ ખરચોજ કદાપી. ૫૯

૫૬. શાલિનીછંદ. અ૦ ૧૧.

મોતી તો ગંગા વિષે મેં ન દીઠાં, શોભીતી છે શાલિની નીરમીઠાં;
સિંધૂમાંથી રત્ન તો સાંપડેછે, ખારે નીરે ગૂણ જોતાં જડેછે. ૬૦

૫૭. રથોદ્ધતાછંદ. અ૦ ૧૧.

રે નરોલગિ ધસે અશુદ્ધતા, તો નરોનિ ધિક છે રથોદ્ધતા;
શું કહું મરદ તુલ્ય તેહને, સ્ત્રી ગણે ગરદ તુલ્ય જેહને, ૬૧

૫૮. સેનિકાછંદ. અ૦ ૧૧.

રોજ રોળ ગાઢગાઢ થાય જો, સેનિકા સિપાઈ નાશિ જાયજો;
વાર વાર વસ્તિ વીખરાય તો, સ્થીર રાજ્ય કેમ ત્યાં થપાય તો. ૬૨

× ૫૯. લલિતછંદ. અ૦ ૧૨.

નર રળી ગણે, ન્યાલ હું થયો, લલિત લક્ષણે, જ્ઞાનમાં ગયો;
જન જગત્પતી, જો ન તે ભજે, ન સુખસંપતી, સ્વર્ગની સજે. ૬૩
શિશુપણું પુરૂં, ખેલમાં ખાયું, ન હરિનામ તેં, જીભથી જપ્યું;
જરૂર જાણજે જોબને જશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૪
ન જગનાથને ભાવથી ભજ્યા, પર કુકર્મના તે ન તેં તજ્યા;
પ્રભુ તને પછી લેખુ પુછશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૫
ફિકર છોડિને ફેલમાં ફર્યો, દિલ વિષે નહીં દોષથી ડર્યો;
અણચિંતું તને મોત આવશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૬
સરવકળા જે જો સ્મશાનમાં, અખુટ એ બળે ધાર ધ્યાનમાં;
મરણ તે તને કેમ મૂકશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૭
જન જુવાનિયા જે જણાયછે, નિમિષ માત્રમાં નાશ થાયછે;
તુજતણા ગયા હેતુ એ હશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૮
ચતુર ચેતિ તું જો વિચાર રે, જગત સર્વ તો છે જનાર રે;
અચળ કોણ આ વિશ્વમાં વસે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૯
દહન કૈ થયા તુજ દેખતાં. લખિ શકે નહીં લેખું લેખતાં;
તદપિ ચિત્ત તું જો ન ચેતશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થ[illegible]
કપટ કૂડનાં કર્મ તેં કર્યાં, ધન રળી રળી ધૂળમાં ધર્યાં;

નિર્જળ ગામ નવાણુ ગળાવો, વાવ કુવા નદિતીર તળાવો;
શોધિ જુના કરિ સદ્ય સુધારો, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૫૦

" ૪૮. ઈંદ્રવજ્રાછંદ. અ૦ ૧૧.

તું તેજ ગા ગોઠવિ શબ્દ તેવા, જો ઈંદ્રવજ્રાવૃત શુદ્ધ જેવા;
આનંદ એ છંદ અખંડ આપે, કંકાસ ને કલેશ હમેશ કાપે. ૫૧

" , ૪૯. ઉપેંદ્રવજ્રાછંદ. અ૦ ૧૧.

જતે જુગે ગાઢ જશો ગવાશે, ઉપેંદ્રવજ્રા વૃતમાં લખાશે;
રાખાવતે જો કર કામ સારૂં, ટળે નહીં તો કદિ નામ તારૂં. ૫૨
સ્વતંત્ર તો ઈશ્વિર એક એ છે, જુઓ જુગે આપ અજીત જે છે;
જુઓ બિજા જીવ ગરીબ જેવા, તમે અમે તેમ તમામ તેવા. ૫૩

૫૦. ઉપજાતિછંદ. અ૦ ૧૧.

જો ઈંદ્રવજ્રા પદ ક્યાંઈ જાણું, ઉપેંદ્રવજ્રા પદ મેળવાણું;
લખાયછે તે ઉપજાતિ નામે, ઠેકાણું નક્કી નહિ કોઈ ઠામે. ૫૪

૫૧. ચપળાછંદ. અ૦ ૧૧.

તેં ભાજિ લાગવિજ હાથ લઈ, કાં ખાધિ ખુબ ચપળાજ થઈ;
તે ઠામમાં ન ધરિ તે ઠરવા, પસ્તાવ છોડ પછિથી કરવા. ૫૫

૫૨. સુમુખીછંદ. અ૦ ૧૧.

નિજ જળ ગંદુ ગણે ન નદી, પણ સુમુખી ભરિ જાય કદી;
નજર પડે ગુણ દોષ ગણે, ભટભટ તે પછી ગાળ ભણે. ૫૬

૫૩. ગ્રાહિછંદ. અ૦ ૧૧.

ગોરી ગયી લાગિ ગોદાવરીમાં, ગ્રાહી ઘણું હેત હૈયે હરીમાં;
લીધો નહીં લાભ રસ્તે લુટાઈ, નારી પછી ઘેર પાણીથિ નાહી. ૫૭

૫૪. અનુકૂળાછંદ. અ૦ ૧૧.

ભૂત ન ગંગાથિજ કદિ ભાગે, એ અનુકૂળા ઉલટિજ લાગે;
જો નહિ માનો નજર તપાસો, ત્યાં ભ્રમણાનો ભરપુર વાસો. ૫૮

૫૫. સ્વાગતાછંદ. અ૦ ૧૧.

રે ન ભાગિ ગઢનાથ જુઓછો, સ્વાગતા શિદ સમૃદ્ધિ ખુઓછો;

ઈશ્વરે સુકરણા કરિ આપી, કેમ વ્યર્થ પ્રયોજ કદાપી. ૫૯

૫૬. શાલિનીછંદ. અ० ૧૧.

મોતી તો ગંગા વિષે મેં ન દીઠાં, શોભીતી છે શાલિની નીરમીઠાં;
સિંધૂમાંથી રત્ન તો સાંપડેછે, ખારે નીરે ગૂણ જોતાં જડેછે. ૬૦

૫૭. રથોદ્ધતાછંદ. અ० ૧૧.

રે નરોલગિ ધસે અશુદ્ધતા, તો નરોનિ ધિક છે રથોદ્ધતા;
શું કહું મરદ તુલ્ય તેહને, સ્રી ગણે ગરદ તુલ્ય જેહને. ૬૧

૫૮. સેનિકાછંદ. અ० ૧૧.

રોજ રોળ ગાઢગાઢ થાય જો, સેનિકા સિપાઈ નાશિ જાયજો;
વાર વાર વસ્તિ વીખરાય તો, સ્થીર રાજ્ય કેમ ત્યાં થપાય તો. ૬૨

× ૫૯. લલિતછંદ. અ० ૧૧.

નર રળી ગણે, ન્યાલ હું થયો, લલિત લક્ષણે, સ્તાનમાં ગયો;
જન જગત્પતી, જો ન તે ભજે, ન મુખસંપતી, સ્વર્ગની સજે. ૬૩
શિશુપણું પુરૂં, ખેલમાં ખપ્યું, ન હરિનામ તેં, જીભથી જપ્યું;
જરૂર જાણજે જોબને જશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૪
ન જગનાથને ભાવથી ભજ્યા, પર કુકર્મના તે ન તેં તજ્યા;
પ્રભુ તને પછી લેખુ પૂછશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૫
ફિકર છોડિને ફેલમાં ફર્યો, દિલ વિષે નહીં દોષથી ડર્યો;
અણચિંતું તને મોત આવશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૬
સરવકળા જૈ જો સ્મશાનમાં, અખુટ એ ખળે ધાર ધ્યાનમાં;
મરણ તે તને કેમ મૂકશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૭
જન જુવાનિયા જે જણાયછે, નિમિષ માત્રમાં નાશ થાયછે;
તુજતણા ગયા હેતુ એ હશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૮
ચતુર ચેતિ તું જો વિચાર રે, જગત સર્વ તો છે જનાર રે;
અચળ કોણ આ વિશ્વમાં વસે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૬૯
દહન કૈ થયા દૂજ દેખતાં, લખિ શકે નહી લેખું લેખતાં;
તદપિ ચિત્ત તું જો ન ચેતશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી ૭૦
કપટ કૂડનાં કર્મ તેં કર્યાં, ધન રળી રળી ધૂળમાં ધર્યાં;

કુર વિચાર તે કોણ કાઢશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે. ૭૧
સ્વપન તુલ્ય આ સર્વ લોક છે, હરઘડી થતા હર્ષ શોક છે;
પલક એકમાં નાશ પામશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે.૭૨
લલિતછંદથી લાભ લખિયે, દલપ્રતી ધરી દૃષ્ટિ દેખિલે;
પ્રભુ વિના તને કોણ પાળશે, સમજ પ્રાણિયા શી ગતી થશે.૭૩

૬૦. મોદકછંદ. અ૦ ૧૨.

ભાગી શિલા જળ કાઢિ ભુમીપરે, મોદક ખાઈ પિયે પછિ વીપરે;
આવિ ચડે અકળામણ અંતરે, કષ્ટ મટાડિ શકે નહિ મંતરે.૭૪

૬૧. દ્રુતવિલંબિતછંદ. અ૦ ૧૨.

નભ ભુ રાખિ રૂઆંજ નિહાળિયે, દ્રુતવિલંબિત થૈ ચિત ચાલિયે;
અકળ ઐશ્વરતા સજિ સૃષ્ટિમાં,દિન દિને પડશે નિજદૃષ્ટિમાં.૭૫

૬૨. ચંદ્રવર્ત્મછંદ. અ૦ ૧૨.

રાન ભાસકિ ભયાનક સરખું, ચંદ્રવર્ત્મ નજરે નહિ નરખું;
ઝાડઝુંડ ઝુકિયાં બહુ ઝરણાં, હાથિ વાઘ વરૂ ને વળી હરણાં.૭૬

૬૩. તોટકછંદ. અ૦ ૧૨.

શશિ શા શણગાર હવે સજવા, તુછ તોટક જાણિ બધા તજવા;
ગુણવંત પતી પરદેશ ગયા, થિરતા કરી ત્યાંજ નિવાસિ થયા.૭૭

વિજયક્ષમામાંથી બાગનું વર્ણન.

બહુ શોભિત બાગ અથાગ બણ્યો,ગિરજા પતિનો ગિરિરાજગણ્યો;
ગુલબાસ ગુલાબ દિલે ગમતા, લટકી અહિવલ્લિ લવિંગ લતા.૭૮
તરૂ કેતકિ કેશુ કદંબતણાં, વળિ ચંપક ચંદન વૃક્ષ ઘણાં;
ગણિ કોણ શકે સગળાં ગણતાં,ભણિ ભારતિ થાકિ રહે ભણતાં.૭૯
ફળિછે કદળિ વળિ જામફળો, ગુણકારિ સિતાફળ સ્વાદ ગળ્યો;
અતિ ખેર અખોડ અને અરણી,હરડે હિતકારી પિડા હરણી.૮૦
અગણીત અનામત અંબતરૂ, જન રંજન જ્યાં બહુ જંબતરૂ;
તજનાં તરૂ એળચિ દ્રાખતણા, મનમોહન મંડપમાં ન મણા.૮૧
ઝુકિ ઝુંડ તહાં રહિ ઝાડિ ઘણી, ચતુરાઘથિ બેડક બેશ ચણી;
તકનિ તરકારિ તમામ તહીં, વડ પીંપળ પીંપર પાર નહીં. ૮૨

બિલિ આંબલિ બાવળ બોરડિયો,થિર થૈ ઠરિ કાંચકિ થોરડિયો;
ખજુરી ખરસાણી જ ખીજડિયો,લળિ લીંબુડિને વળિ લીંબડિયો. ૮૩
અરડૂશિ અનૂપમ આવળ છે, શુભ શીશમ સાગ શતાવળ છે;
નવ પલ્લવ થોક અશોક નકી,લખતાં નહિ લેખણ લખિ શકી. ૮૪
વળિ વાડિ વિષે શુભ વાયુ વહે, ગુણ શીતળ મંદ સુગંધ ગ્રહે;
ભમરા રસ ભોગિ અનેક ભમે,ગુણવંતતણા ગુણિ સોર ગમે. ૮૫
ચકલાં ચિત ચોર ચકોર ઘણા, સ્વર શુદ્ધ મનોહર મોરતણા;
શુક કોકિલ ચાતક સારસડાં, વિચરે નવરંગ વિહંગ વડાં. ૮૬
વળિ કુંડ સરોવર વાવ્ય કૂવા, જુગતીથિ કરેલ પ્રકાર જુવા;
જળ નિર્મળ જ્યાં જમુનાં જળથી,નહિ નિત્ય પ્રવાહ ઘટે નળથી. ૮૭
ભલિ ભાત દિસે જળ હોજ ભર્યાં, ફળદાર ભલા જળ જંત્ર કર્યાં;
નરનારિ જુવે નજરે નરખિ, હઠ લૈ ચિત ચોટિ રહે હરખી. ૮૮
દિપતું વળિ દેવળ દેવતણું, ચતુરે નવરંગ ઉતંગ ચણ્યું;
કરિ કારિગરી દલપત્ત કહે, રઘુનાથ રહી ઘડિ જોઈ રહે. ૮૯

૬૪. મોતીદામછંદ. અ૦ ૧૨.

જજોજિ જહાં જગદીશ જપાય, રસો ગુણિ મૌક્તિકદામ રચાય;
ઉગંમ વધે ઉરમાંહી અભંગ, અનૂપમ અંગ રહે ચડિ રંગ. ૯૦
ભજો ભવતારણ શ્રીભગવાન,તજો નિજ અંતરનું અભિમાન;
સજો સરજનારતણા ગુણગાન,થજો સઘળા સુધરેલ સમાન. ૯૧

૬૫. સ્રગ્વિણીછંદ. અ૦ ૧૨.

રે રરા રાખ્ય તું ગર્વ શા કારણે,સ્રગ્વિણી સુંદરી છેક છેલો ગણે;
હોય જ્યારે હહો તૂજ હૈયાકને,મૂખમાં રાખવો તું અમેછે મને. ૯૨

૬૬. ભુજંગીછંદ. અ૦ ૧૨.

લતા તો ગરી ગૈ વડી વાડ વાંસે,
ભુજંગી વડા રાફડા ત્યાંજ ભાસે;
અરે પુષ્પએ આપણે હાથ આવે,
લગારે લુખો લોભ તું કેમ લાવે. ૯૩

સુધારા વિષે.

લખું વીનતી વાંચિને દેશિ લોકો,
જતી રિદ્ધિને દૂર રસ્તેથિ રોકો;
અરે બોલનો તોલ માની અમારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૯૪
ચડી ચાર પાસે બધી રિદ્ધિ ચાલી,
ખજાના ખુટીને થયા ખૂબ ખાલી;
વિમાશી હવે વાત વેગે વિચારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૯૫
છુટા છેક થૈને તમે વેમ છાંડો,
મહા હીંમતી થૈ હવે પાવ માંડો;
અરે આપણી સંતતીને ઉગારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૯૬
થશે કષ્ટ જો વેમ મધ્યે કુટાશો,
ભર્યા લોકના થોક મધ્યે લુટાશો;
નહીં આવશે દુઃખનો એક આરો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૯૭
પ્રજા જો તમારી સુધારો ન પામી,
ગરીબીથિ જીવે કરીને ગુલામી;
અમેરીકનોની દશા ઉરધારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૯૮
જવું આન વીલાયતે લાભ જાણી,
નહીંતો થશે ધારણા ધૂળધાણી;
ન રાખો હવે હઠ્ઠ જૂઠો નઠારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૯૯
સજો મિત્રતા સજ્જનો સર્વ સાથે,
મટે આપદા આવતી આપ માથે;
અરે અંતરે વાત આતો ઉતારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૦
ખશી જાય જો મચ્છ પાણી અખૂટે,

નહીં તડક્કે ત્યાંતણી સેર તૂટે;
નહીં તો પછી કષ્ટનો ક્યાં કિનારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૧
દશા દૂર દેશોતણી તો તપાસો,
તહાં વીચરીને વસી રાતવાસો;
સુરીતે શિખો જે રૂડા રોજગારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૨
વસી સૂબમાં લોક લે ખૂબ લાવો,
તમે ચોંપથી ચાલ તેવા ચલાવો;
વડા દુઃખના ચાલ વેગે વિદારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૩
છુટે દુઃખ છે જો ઉપાયો છતાતો,
સુખી સૌ વસો શીદ દુઃખી થતાતો;
નચિંતે નડે તે પ્રબંધો નિવારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૪
અરે સજ્જનો સાંભળો શુદ્ધ આમે,
રચ્યા છે રૂડા છંદ દલપત્તરામે;
શુણી રાખજો ચિત્ત વીચાર સારો,
કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૦૫

૬૭. કુસુમ વિચિત્રાછંદ. અ૦ ૧૨.

નયન યથા બે કમળ ઉઘાડી, કુસુમ વિચિત્રા નિરખવિ વાડી;
ભમરભલા જ્યાં અધિક ભમેછે, ગુણિજનને તે રૂદય ગમેછે. ૧૦૬

૬૮. તામરછંદ. અ૦ ૧૨.

નિજ જય કોણ કદી ન વિકાસે, જયગત તામરે-નેન જણાશે;
જય મળવા કરિ જુદ્ધ મરેછે, જય મળવા શુભ કર્મ કરેછે. ૧૦૭

૬૯. પ્રિયંવદાછંદ. અ૦ ૧૨.

ન ભજરે પ્રભુજિ કેમ તું કદા, પરમ મિત્ર પ્રભુ છે પ્રિયંવદા;
સરસ શાંતિ પ્રભુથી પમાયછે, પ્રભુ વિના દુખ ખરાં ખમાયછે. ૧

૭૦. પ્રમિતાક્ષરાછંદ. અ૦ ૧૨.

સજિ શીશ-ફૂલ બહુ બેશ બણી, પ્રમિતાક્ષરાથિ ગુણ ગાય ગણી;
વનિતા વિલોકિ ગત વાસરમાં, કરેતી કલોલ કમળા કરમાં. ૧૦૯

૭૧. શૈલછંદ. અ૦ ૧૨.

લતે તૂત ગા લાખ તેથી શું થાય,
નહી શૈલમાંથી શિલા નાશિ જાય;
મહામચ્છને સિંધુમાં સૂખ સાત,
મને તો ગમી તેમ આ ગૂજરાત. ૧૧૦

૭૨. તરલનયનછંદ. અ૦ ૧૨.

નળ નળ નળ કહિ રઘુવર, કહિ તુજ તરલ-નયન કર;
સજ કરિ વિધિ શુભ અવસર, કટક સકળ નિધિ તટપર. ૧૧૧

૭૩. દલછંદ. અ૦ ૧૨.

ગાન શુભ ગાય પણ થાય ગંદો,
ખૂબ દલખાંત ધરિ ખાય ખંદો;
મૂર્ખ મનમાં અધિક માન માગે,
લોભ અણથોભ નહિ ક્ષોભ લાગે. ૧૧૨

૭૪. વંશસ્થછંદ. અ૦ ૧૨.

જતાં જરા વાર કશી ન જાણજે,
પવિત્ર વંશસ્થ પુરા પ્રમાણ જે;
અરે અજાણ્યું મરવાનું આવશે,
તમામ તેનું ધન તે તજાવશે. ૧૧૩

૭૫. વૈશ્વદેવીછંદ. અ૦ ૧૨.

મામાયે યજ્ઞે કૃષ્ણને યાદ કીધા,
તેડાવ્યા વિપ્રો વૈશ્વદેવી પ્રસિદ્ધા;
મલ્લોને આજ્ઞા આપિ એવી વળી જે,
જો આવે જજ્ઞે કૃષ્ણનો જીવ લીજે. ૧૧૪

૭૬. ઈંદ્રવંશાછંદ. અ૦ ૧૨.

તે તો જરા ધીરજથી તપાસરે, થૈ ઈંદ્રવંશા ન થવું ઉદાસરે;

કૃતે કરી અર્જુનને કહે હરી, સંગ્રામ સાથી ધનુ બાણને ધરી. ૧૧૫

૭૭. તારકછંદ. અ૦ ૧૩.

શિશુશીર ગધાજનની રિસ જામે,
નહિ તારક દેવતણા પદ પામે;
અબળા તણિ ઘાત કરે અતિ કોપે,
પછિ તે નરને ધરશે હરિ તોપે. ૧૧૬

૭૮. કલહંસછંદ. અ૦ ૧૩.

સજશે સગાથિ શુભ સ્નેહ રહિને,
કલહંસ કંઠ કરિ વાણિ કહીને;
સુખ સાજ આજ ધરિ લાજ વધારે,
શુભ કાજ તેજ જન સર્વ સુધારે. ૧૧૭

૭૯. મત્તમયુર અથવા માયાછંદ. અ૦ ૧૩.

મેં તેયો સંગે વસિ સારૂ સુખ માણ્યું,
માયા જોઈને જનમ્યાનું ફળ જાણ્યું;
તે તો સર્વેના ગુરૂજી સંશય તોડે,
જે છે તે જેવા સુવસે તે જન જોડે. ૧૧૮

૮૦. પ્રભાવતીછંદ. અ૦ ૧૩.

તું ભાસિ જે ગુણ ગણના શિખાવતી,
સ્નેહિ સદા મુજ પણ તું પ્રભાવતી;
તારોજ છું જન ભગવંતિ ભારતી;
દેવી રખે દિલ મુજને વિસારતી. ૧૧૯

૮૧. કંદુકછંદ. અ૦ ૧૩.

લતા તાત તે બાગવાને બગાડીજ,
રમી કંદુકે રોજ ખામી લગાડીજ;
હવે નાગવલ્લી હશે સારિ તે કેમ,
અરે આપણો બાગ શું સૂધરે એમ. ૧૨૦

૮૨ વસંતતિલકાછંદ. અ૦ ૧૪.

તું બોજ જોગ ગણતાં તુછ ભૂપ ભાસે,

વેશ્યા વસંતતિલકા કદિ કીર્તિ ગાશે;
હૈયે પ્રજા હિત કશો ન વશ્યો સુધારો,
શી કીર્તિ તારિ કથશે કવિ કોઈ સારો.

૯૩. લીલાછંદ. અ૦ ૧૪.

તે ભૂલ તારિ લહિ નિશ્ચે થયો વિનાશ,
જેની કૃપાથી કરિ પામ્યો લિલા વિલાસ;
તેનો કદાપિ નહિ કીધોજ તેં તપાસ,
દંભી દિઠોજ દિલ દીઠો ન દેવદાસ.

૯૪. પડધમીછંદ. અ૦ ૧૪.

ન ભજરે ગગડતા પથરનેબંદા,
પ્રગટતાં પ્રથમથી પડધમીછંદા;
ધરમના કરમના સરસ જ્યાં ધારા,
અમર ત્યાં અવરમાં ભ્રમણના ભારા.

૯૫. ચામરછંદ. અ૦ ૧૫.

રોજ રોજ રાખિને રમોજ રાગરંગમાં,
ચામરો ચલાવિ ચિત્ત મોહિ મોરચંગમાં;
બાગમાં બિરાજિ સાજિ અંગરાગ અંગમાં,
દેદિ જેમ કોટડી વિષે વશ્યો કુઢંગમાં.

૯૬. નિશિપાળછંદ. અ૦ ૧૫.

ભોજ સુનિ રિદ્ધિ કદિ કાળ નહિ રાખતો,
ચોકી નિશિપાળતણિ રાખિ સુખ ચાખતો;
જોર નહિ જ્યાં સકળ ચોરતણુ ચાલતું,
દુષ્ટ દિલ સાલ મહિપાળ બળ સાલતું.

૯૭. માલિનીછંદ. અ૦ ૧૫.

નળસુત ગુરૂગાથા સાંભળી શોક પામે,
અધિક હિતથિ આણ્યાં માલિની સંગ ભામે;
રજનિ દિવસ રાખ્યાં પ્રીતથી પંડપાસે,
નળનૃપ નિજનારી લૈ વને જાય વાસે,

૮૮. માળા અથવા સૃગ્વિછંદ. અ૦ ૧૫.

નળ નળ નળ સુખ તજિ વહુ નળની,
શૃણિ ધરિ જપિ પળ વિપળ સકળની;
ગતિ કરિ અતિ ફરિ ફરિ વન વનમાં,
ગતિ અતિ વિકળ મનન પતિ મનમાં. ૧૨૭

૮૯. સારંગીછંદ. અ૦ ૧૫.

મામી મામો મોટો લોટો મીઠું પાણી માગેછે,
સારંગી લૈને શૂં બેઠાં ભૂખ્યાં હાડો ભાગેછે;
રાંધો શીધો રૂડી રીતે પ્રીતે પાણી લાવોને,
ભાવે જે સાહેલી ભેગે વેગે વેલાં આવોને. ૧૨૮

૯૦. નલિની અથવા ભ્રમરાવળીછંદ. અ૦ ૧૫.

શિશુ લે જળ ભાગ વિલોકિ પ્રભાત સમે,
રસ ભોગિ ભલી ભ્રમરાવળિ કેવી ભમે;
મન રંજન કંજ પ્રફુલ્લિત કોમળ છે,
જમુના જળથી પણ નિર્મળ તે જળ છે. ૧૨૯

૯૧. હંસછંદ. અ૦ ૧૫.

સંજ જીભ રાવણ શત્રુની રટના સદા,
સ્વર હંસથી પણ શુદ્ધ તો કહીશું તદા;
બકનાર થૈ બકવા કરી નહિ બોલજે,
તજિ તૂત તું ખરૂ તત્વ તે પણ તોલજે. ૧૩૦

૯૨. ચંચળાછંદ. અ૦ ૧૬.

રે જરા જરા લખાય તેટલુંજ તું લખીશ;
ચંચળા થશેજ ચિત્તવૃત્તિ સદ્ય તું શિખીશ;
એટલો અભ્યાસ આજથી અધિક આદરીશ,
કેટલાક કાળમાં વિશાળ કામ તું કરીશ. ૧૩૧

૯૩. વિશેષ અથવા નીલછંદ. અ૦ ૧૬.

ભાભિ ભજો ભગવાન મુખે ભણતાંજ ભજો,
વાદ વિશેષ વિચારિ તમે તતકાળ તજો;

વેદ પુરાણ કુરાન ભલી વિધિયે ભણવાં,
જો ન ભજે ભગવાન ભણ્યાં ન ભણ્યાં ગણવાં. ૧૩૨

૯૪. નારાચછંદ. અ૦ ૧૬.

જરા જરા જગાધિનાથ ભક્તિ જુક્તિ જાણિને,
નરાચછંદથી કરો નરો વિશુદ્ધ વાણિને;
કર્યાથી આમ ઠામ ઠામ એજ કામ આવશે,
મટાડિને મહાકલેશ મારથી મુકાવશે. ૧૩૩

૯૫. રૂપમાળીછંદ. અ૦ ૧૭.

રીસ જો જિભ ગાળથી બકવા કર્યે બહુ થાય,
રાણિ જો શુભ રૂપમાળ ચિતે ન ભૂપતિચાય;
બોલવો મુખ બોલ તે કરિ તોલવંત વિચાર,
કાઢવો નહિ આકરો અણબુદ્ધિ એક ઉચાર. ૧૩૪

૯૬. શિખરિણીછંદ. અ૦ ૧૭.

યમોના સંભાળી ગણ અગણિતો દોષથિ ડરો,
દિસે રસ્તો સેલો ભવશિખરિણી અંત અઘરો;
ભુલાશો લોભાશો લગભગ લુટાશો સિમસુધી,
ઉમંગેથી અંગે સજવિ સતસંગે શદબુધિ. ૧૩૫

પ્રભુસ્તુતી.

પિતા માતા તો તું જરૂર વળિ ત્રાતા જગતનો,
સદા શાતા દાતા ભગનિ જન ભ્રાતા ભગતનો;
પુરાણે પ્રખ્યાતા પ્રભુજી કરૂણા કોટિ કરજે,
મહારાજા મારૂં દલપત કહે દુઃખ હરજે. ૧૩૬
નથી હું માં નીતી નથિ પરમપ્રીતી પ્રભુપદે,
નથી રૂડી રીતી નથિ અધિક ભીતી ધરિ રૂદે;
તથાપિ તું તારૂં બિરદ મનમાં શુદ્ધ ધરજે,
મહારાજા મારૂં દલપત કહે દુઃખ હરજે. ૧૩૭

૯૭. મંદાક્રાંતાછંદ. અ૦ ૧૭.

ગામે નાશી ગયુ યવનથી હામને ઠામ મેલી,

મંદાક્રાંતા વણિક વનિતા તેથિ થૈ ત્રાસ ઘેલી;
બારે બેસી બહુજ બકતી છેક છે માથુ ફૂટું,
ઘેલી કેરૂં ગરિબ ઘર છે લખિ એવું ન લૂટ્યું. ૧૩૮

૯૮. પૃથ્વીછંદ. અ૦ ૧૭.

લજ્ઞી નર નરા રહે ઘર ભર્યા દિવા રાત્રિમાં,
નહી હરથડી વધે ઘરવિષે પ્રજા પૃથ્વિમાં;
વિના નર કદિ સ્ત્રિયો અવનિમાં વસે જેટલી,
પ્રજા પણ નહીં વધે નરવિના જુઓ એટલી. ૧૩૯

૯૯. હરિણીછંદ. અ૦ ૧૭.

ન સમરસ લાગે ઝેરને સુધારસ જ્યાં હશે,
નયન હરિણીનાં ઘૂડનાં બરાબર ક્યાં થશે;
મુરખ જનના ને જ્ઞાનિના વિચાર ન મેળવો,
કનકરેજ સાથે ધૂળનો ન મેગજ મેળવો. ૧૪૦

૧૦૦. ચર્ચરીછંદ. અ૦ ૧૮.

રીસ જો જિભ રાખશે જન ભાગશે ન સુખે ભલૂં,
ચર્ચરી ચિતમાં થશે વળિ કષ્ટ કારણ કેટલૂં;
કલેશથી લવલેશ જો કદિ ક્રોધ અંતર ઊપજે,
નેણમાં વળિ વેણમાં પણ શાંતિ સજ્જન તો સજે. ૧૪૧

૧૦૧. ચંદ્રક્રીડાછંદ. અ૦ ૧૮.

લતે તાત તું તો ગગો છેક છે છોકરાંથીજ છોટો,
જુએ ચંદ્રક્રીડા મુછાળો થઈ માનવી આપ મોટો;
હસે ને ખસે ને ધસે ધાઇને શું શશી બિંબસામો,
તજી અર્થ ઉદ્યોગનો જોગ શૂં કાળ કાઢે નકામો. ૧૪૨

૧૦૨. ઝૂલણાછંદ. અ૦ ૧૯.

સજ જીભરે સલુણી સદા, શુભ વાક્યમાંહિ મિઠાશ,
ઝુલતુંજ બાળક ઝૂલણાતણું, હર્ખિ હોય હુલાસ;
નર નારિ ધારિ વિચારિને, વળિ સારિ સારિ કહેજ,
શુણિ રંકને વળિ રાય તે, દિલ રાજિ રાજિ રહેજ. ૧૪૩

૧૦૩. શાર્દૂલવિક્રીડિતછંદ. અ૦ ૧૯.

માસી જો સુત તે ગણી ન મુજની, કાયા કશી પીડિ તે;
તેથી હું સ્તુતિ તારિ સારિ સજુછું, શાર્દૂલવિક્રીડિતે;
માતા મોટી સમાન દાન સુખ દે, પાળ્યો ગણી પ્રાણ જે;
જીવું જ્યાં સુધિ જો ન જાણુ જશ તો, પાપી પુરો જાણજે. ૧૪૪

ગાયકવાડ મહારાજને આશિર્વાદ.

કલ્યાણી કમળાક્ષિ દેવિ કમળા, કલ્યાણ તે તો કરે;
ભંડારી ભવદેવનો ભવનમાં, ભંડાર ભારે ભરે;
સિદ્ધી બુદ્ધિ સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ સુખ સૌ, સોંપે સદા શ્યામજી;
ખંડેરાવ અખંડ ખૂબ ખુશિમાં, રાખે રૂડા રામજી. ૧૪૫
પ્રીતે પ્રૌઢ પ્રતાપ પૂર્ણ પ્રભુતા, પામો પ્રજાના પતી;
મોટા મત્ત ગજેંદ્ર રત્ન સરિખા, દેવેંદ્ર તે દે અતી;
ધારી ધૈર્ય ધનુર્ધરાદિ વિધિના, ધીમંત છો ધામજી;
ખંડેરાવ અખંડ ખૂબ ખુશિમાં, રાખે રૂડા રામજી. ૧૪૬
વિદ્યા વાદ-વિનોદ વાણિ વિમળા, જિંહાગ્ર વાસો વસે;
આપે ઇષ્ટ અભીષ્ટ કષ્ટ હરિને, સંપુષ્ટિ તુષ્ટી થશે;
મંત્રી મિત્ર પવિત્ર પાત્ર મતિના, કલ્પ્યાં કરે કામજી;
ખંડેરાવ અખંડ ખૂબ ખુશિમાં, રાખે રૂડા રામજી. ૧૪૭

૧૦૪. શંભુછંદ. અ૦ ૧૯.

સતિયે ભૂમી મુગટે મેલી, કર જોડીને વંદ્યા સ્વામી;
સવિથી શંભૂ હસિને બોલ્યા, પછિ તે પ્રીતી પૂરી પામી;
જિવતો કીધો સુતને જ્યારે, શુભ માથું હાથીનું મેલી;
ઉરમાં આનંદ અતી આવ્યો, શિવખોળે જૈ ખાંતે ખેલી. ૧૪૮

૧૦૫. ગીતક અથવા મુનિશેખરછંદ. અ૦ ૨૦.

સજિજો ભરી સળગાવ બંદુક, તાકિ તોડ નિશાન તું;
શુભ એ કળા મુનિશેખરે, શિખવેલિ તેજ સમાન તું;
કરિ ક્ષત્રિ ધર્મનું કર્મ તે, પરમાર્થ પૂરણ પામશે;
દળ દુષ્ટને સુખ દીનને દઈ, જે થકી જશ જામશે. ૧૪૯

૧૦૬. સ્રગ્ધરાછંદ. અ૦ ૨૧.

મેં રંભાને લતે તે ગગડિ પડિ દિઠી, સ્વર્ગથી સાત વારી;
માટે તે મેલ ચાળા મુનિજન સમિપે, સ્રગ્ધરા નારિ સારી;
હાવે ભાવે વિભાવે ચિત ન મુજ ચળે, છેક વૈરાગ્ય છાંડી;
મેલીને માન ઘેલી જુગતિ તજિજ જા, શું ઉભી મૂખ્ખ માંડી. ૧૫૦

૧૦૭. મદિરાછંદ. અ૦ ૨૨.

ગા શિશ શું શશિશો સુખકાર, સજી સઘળા સુખસાગરને;
તું મદિરા મદથી ન મચીશ, ખચીશ ભજી નટનાગરને;
ઇશ્વરને તજિ અન્ય ભજે જડ, કૂપ તજે ગ્રહિ ગાગરને;
ઓખડ વેપડ વૈદ તણાં તજિ, યાર કરે કિમિયાગરને. ૧૫૧

૧૦૮. હંસીછંદ. અ૦ ૨૨.

મા મોતીને નાના સંગે, ખટપટ ઝટપટ અટપટિ લાગી;
હંસી તેની તેણે ત્યાંતો; તકપર મુખપર તુરતજ માગી;
તે વેળામાં તેણે તેની, લશકરિ નરસમ મશકરિ માંડી;
ત્યાં તે ખીજ્યો તોયે તેણે, છકભર થઇ નહિ છકગતિ છાંડિ. ૧૫૨

૧૦૯. કેકનીશારદાછંદ. અ૦ ૨૩.

રે રરા રે રરા રાગ લે કેકિનો, શુદ્ધ સારી રિતે સાંભળી સાદ;
કેકની-શારદા સૌથિ શોભે ભલી, અંતરે એજતું રાખજે યાદ;
આ સ્વરે એકઠો થૈ મકારે મળી, જૈશ તો સર્વને લાગશે સ્વાદ;
જો અકારે મકારે મળી જૈશતો, તુચ્છ તું થૈશ મેલીશ મર્જાદ. ૧૫૩

૧૧૦. સર્વગામી અથવા અગ્રછંદ. અ૦ ૨૩.

તું તાત તું તાત તુ ગંગધારી, ભલું કામને બાળિને કામ કીધું;
તું સર્વગામી સદા વિશ્વનું તેં, વળી મૂળથી અગ્રતો માંડી દીધું;
જો શુદ્ધ ભાવે સજી સેવના તો, વડા દેવના વેરિથી વેર લીધું;
તેં સિંધુ મંથ્યા સમે કીધિ ક્રોટી, કૃપા પ્રાણિને પાળવા ઝેર પીધું. ૧૫૪

૧૧૧. વર્ણવાધેશ્વરીછંદ. અ૦ ૨૩.

લતે તાત તું તાત તું ગા પ્રભૂને,
પ્રભૂની કૃપાથી ભલું પામશે;

રચ્યો વર્ણ વાધેશ્વરી નામના ને,
કહો તે તમે આવશે કામશે;
મળે મોક્ષનો માર્ગ તો શ્રી પ્રભુથી,
પ્રભુથી પુરો પ્રેમ જો જામશે;
તજી અન્યનો આશરો આ સમામાં,
ભજો ભક્તિથી વેદના વામશે. ૧૫૫

૧૧૨. ઈંદ્રવિજય અથવા મત્તગયંદછંદ. અ૦ ૨૩.

ગાં શિશુ સાસ સુસાસ ગણી ગણિ,
ત્રાસ નિવારણ તો પ્રભુ તે છે;
ઈંદ્રવિજે પણ એથી થયો વળી,
મત્તગયંદ મુકાવણ જેછે;
વિશ્વનું કારણ દુઃખ વિદારણ,
તારણ તેજ ઉગારણ એ છે;
દીનદયાળ પ્રજાપ્રતિ પાળક,
દેવ તને સઘળાં સુખ દેછે. ૧૫૬

ઈશ્વર વિષે.

કોઈક દેશતણા કવિયો નિજ, ભુપતિ ભગવાન ભણેછે,
કોઈક દેશ તણા કવિયો, ગુરૂનેજ પ્રભુ અવતાર ગણેછે;
સૂર્ય સમુદ્ર હુતાશનના, મહિમાનિ ભિતો ચિતમાંહિ ચણેછે;
કોણ નકી દલપત્ત કહે દિલ, દૃષ્ટિથકી પ્રભુ દૂર રહેછે. ૧૫૭
તોપણ તેં કશુએ ન કહ્યું કદિ, થાવર વસ્તુ તણો કરિ થાપ્યો;
તોપણ તેં કશુએ ન કહ્યું કદિ, ક્રોધ ધરી લઇ કર્વત કાપ્યો;
તોપણ તેં કશુએ ન કહ્યું, જપમાળ ધરી કરી જીભથી જાપ્યો;
કોઈ પ્રકાર કહે દલપત્ત, ન ઉત્તર ઈશ્વર તેં કદિ આપ્યો. ૧૫૮
કેક વશ્યા વનવાસ ઉદાસથિ, મંદિર માલતણી તજી માયા;
કેક તને મળવા હળવા તુજ, ધ્યાન ધરી બહુ તીરથ ધાયા;
કેક મુઆ ઉપવાસ કરી કરિ, કેક પ્રજાળિ મુઆ નિજ કાયા;
તોપણ તેં દલપત કહે નહિ, ઉત્તર એક દીધો જગરાયા. ૧૫૯

હારિ રહ્યા મનમાંહિ મુનીશ્વર, વિશ્વપતી તણિ વાત વિચારી;
તર્ક કરી કરિ તત્વ જડ્યું નહિ, દૃષ્ટિ ઘણી દિલ ઉંડિ ઉતારી;
માન તજી અનુમાન કરી લખ્યું, કે મન વાણિ ન પોચિ અમારી;
કેમ શકે કહી કોઈ કવીશ્વર, ઇશ્વરની ગતિ વિશ્વથી ન્યારી. ૧૬૦
ભક્તિ કરી ભલિ ભાત મુઆ પણ, માનવિ પાસ વિમાન ન આવ્યું;
પત્ર ન મોકલ્યું અત્ર લખી વળિ, કોઇનિ સાથ ન કેણ કહાવ્યું;
હોત રહ્યો જન એઇ સજીવન, તોપણ માનત તેનું બતાવ્યું;
કાંઇ ઉપાય ન તેથિ કરે જન, જે જનના મનમાં જ્યમ ભાવ્યું. ૧૬૧

૧૧૩. મલ્લિકાછંદ. અ૦ ૨૩.

જજોજિ જજોજિ જુઓ ગણુતાં, જણ એકજ જાતિતણું જડશે;
જુઓ બહુ ફૂલ જુદાંજ જુદાં, મલિકા નહિ જૂદિ ચિતે ચડશે;
નથી પ્રભુ બે પણ નામ અપાર, અપાર પ્રભુ નજરે પડશે;
સદા સમજૂ જનતો સમજે, પણ ધૂડજ ઘાટ ઘણા ઘડશે. ૧૬૨.

૧૧૪. કિરીટછંદ. અ૦ ૨૪.

ભંભભ ભંભભ ભંભ બજે ડફ,
એ કુણિ આવિ મળ્યા જન આંગણ;
પીછ તણા કરિ કેક કિરીટ,
ધર્યા શિર જામનિમાં કરિ જાગણ;
એજ અભાગિ અજાણનિ આગળ,
આવિ મળી વળિ નારિ અભાગણ;
એમ કરી ખુબ ફેલ કરે જન,
ફેનિ ફિતૂરિ તને ફટ ફાગણ. ૧૬૩

૧૧૫. દેવછંદ. અ૦ ૨૪.

લગારે રરારે રરા રોગ છાંડી,
કહી તર્કમાંથી જતો રેશ જાણી;
તજી દેવવાણી જશે શબ્દ તે,
યાવનીમાં અને કાળનો અર્થ આણી;
રમા શબ્દમાંથી જતો રેશ તો તે,

રચે વર્ણ વાધેશ્વરી નામના તે,
કહો તે તમે આવશે કામશે;
મળે મોક્ષનો માર્ગ તો શ્રી પ્રભૂથી,
પ્રભુથી પુરો પ્રેમ જો જામશે;
તજી અન્યનો આશરો આ સમામાં,
ભજો ભક્તિથી વેદના વામશે. ૧૫૫

૧૧૨. ઈંદ્રવિજય અથવા મત્તગયંદછંદ. અ૦ ૨૩.

ગા શિશુ સાસ સુસાસ ગણી ગણિ,
ત્રાસ નિવારણ તો પ્રભુ તે છે;
ઈંદ્રવિજે પણ એથી થયો વળી,
મત્તગયંદ મુકાવણ જેછે;
વિશ્વનું કારણ દુઃખ વિદારણ,
તારણ તેજ ઉગારણ એ છે;
દીનદયાળ પ્રજાપ્રતિ પાળક,
દેવ તને સઘળાં સુખ દેછે. ૧૫૬

ઈશ્વર વિષે.

કોઈક દેશતણા કવિયો નિજ, ભુપતિ ભગવાન ભણેછે,
કોઇક દેશ તણા કવિયો, ગુરૂનેજ પ્રભુ અવતાર ગણેછે;
સૂર્ય સમુદ્ર હુતાશનના, મહિમાનિ ભિતો ચિતમાંહિ ચણેછે;
કોણ નકી દલપત્ત કહે, દિલ, દૃષ્ટિથકી પ્રભુ દૂર રહેછે. ૧૫૭
તોપણ તે કશુએ ન કહ્યું કદિ, થાવર વસ્તુ તણો કરિ થાપ્યો;
તોપણ તે કશુએ ન કહ્યું કદિ, ક્રોધ ધરી લઇ કવેત કાપ્યો;
તોપણ તે કશુએ ન કહ્યું, જપમાળ ધરી કરી જીભથી જાપ્યો;
કોઈ પ્રકાર કહે દલપત્ત, ન ઉત્તર ઈશ્વર તે કદિ આપ્યો. ૧૫૮
કેક વસ્યા વનવાસ ઉદાસથિ, મંદિર માલતણી તજી માયા;
કેક તને મળવા હળવા તુજ, ધ્યાન ધરી બહુ તીરથ ધાયા;
કેક મુઆ ઉપવાસ કરી કરિ, કેક પ્રજાળિ મુઆ નિજ કાયા;
તોપણ તે દલપત કહે નહિ, ઉત્તર એક દીધો જગરાયા. ૧૫૯

હારિ રહ્યા મનમાંહિ મુનીશ્વર, વિશ્વપતી તણિ વાત વિચારી;
તર્ક કરી કરિ તત્વ જડ્યું નહિ, દૃષ્ટિ ઘણી દિલ હેઠિ ઉતારી;
માન તજી અનુમાન કરી લખ્યું, કે મન વાણિ ન પોચિ અમારી;
કેમ શકે કહી કોઈ કવીશ્વર, ઈશ્વરની ગતિ વિશ્વથી ન્યારી.૧૬૦
ભક્તિ કરી ભલિ ભાત મુઆ પણ, માનવિ પાસ વિમાન ન આવ્યું;
પત્ર ન મોકલ્યું અત્ર લખી વળિ, કોઈનિ સાથ ન કેણ કહાવ્યું;
હોત રહ્યો જન એઇ સજીવન, તોપણ માનત તેનું બતાવ્યું;
કાંઇ ઉપાય ન તેથિ કરે જન, જે જનના મનમાં જ્યમ ભાવ્યું.૧૬૧

૧૧૩. મલ્લિકાછંદ. અ૦ ૨૩.

જજોજિ જજોજિ જજો ગણતાં, જળ એકજ જાતિતણું જડશે;
જુઓ બહુ ફૂલ જુદાંજ જુદાં, મલિકા નહિ જૂદિ ચિતે ચડશે;
નથી પ્રભુ બે પણ નામ અપારે, અપાર પ્રભુ નજરે પડશે;
સદા સમજૂ જનતો સમજે, પણ મૂડજ ઘાટ ઘણા ઘડશે. ૧૬૨.

૧૧૪. કિરીટછંદ. અ૦ ૨૪.

ભંભભ ભંભભ ભંભ બજે ડફ,
એ શુણિ આવિ મળ્યા જન આંગણ;
પીછ તણા કરિ કૈક કિરીટ,
ધર્યા શિર જામનિમાં કરિ જાગણ;
એજ અભાગિ અજાણનિ આગળ,
આવિ મળી વળિ નારિ અભાગણ;
ખેલ કરી ખુબ ફેલ કરે જન,
ફેનિ ફિતૂરિ તને ફટ ફાગણ. ૧૬૩

૧૧૫. દેવછંદ. અ૦ ૨૪.

લગારે રરારે રરા રાગ છાંડી,
કદી તર્કમાંથી જતો રૈશ જાણી;
તજી દેવવાણી જશે શબ્દ તે,
યાવનીમાં અને કાળનો અર્થ આણી;
રમા શબ્દમાંથી જતો રૈશ તો તે,

અમા એટલે એ અલક્ષ્મી પ્રમાણી;
રૂડા રામના નામમાં તેં રહ્યાથી,
લિધી એટલી શક્તિ તો સદ્ય તાણી. ૧૬૪

૧૧૬. વૈકુંઠધામાછંદ. અ૦ ૨૪.

ગાળ તો તાતિ તે તાત તેં ગાઇ છે,
રે કહ્યો અન્ય ઉપાસિ શા કારણે;
દેવ વૈકુંઠધામા વિના વિશ્વમાં,
ધ્યાન ધારૂ ન ધારી ખરી ધારણે;
અંતરે આંટિ એતો પડી આદિથી,
પાંચમે વર્ષ પોઢ્યો હતો પારણે;
છેક તે ટેક છોડયોજ છૂટે નહીં,
બોલતાં બોલ બીજી રિતે બારણે. ૧૬૫

૧૧૭. દુર્મિલાછંદ. અ૦ ૨૪.

શશિ શૂ શશિ શૂં શશકાતણિ સંગત,
અંગ ઉમંગ સજી સજવી;
તુજને જન તે દુર્મિલાપ થકી,
કહિ નામ શશાંક પિડે પજવી;
તજિ તે છબી તુર્ત હવે હરખાઈ,
ભલી છબી કોઇ બીજી ભજવી;
જગમાં હલકાઈ કહે સઊ સજ્જન,
તે તણિ સંગત તો તજવી. ૧૬૬

૧૧૮. સુખદા, વિષ્ણુ, અથવા સુરેશ્વરછંદ. અ૦ ૨૪.

જજોજિ જજોજિ જયે કરો જપોત,
જુઓ જયવંત જને કરિ જેવી,
સદા સુખદા અપવર્ગ વિષે પણ,
આગળ એજ થશે વળિ એવી,
વડી પ્રિય વિષ્ણુ સુરેશ્વરને વળિ,
તે પરમેશ્વરને પ્રિય તેવી;

અગાધ અતી અવિનાશિ થશે,
ઉપમા મછિ અન્ય કહે કવિ કેવી. ૧૬૭

૧૧૯. કળાકુશળ, અથવા લવિંગલતાછંદ. અ૦ ૨૫.

જગોજિ જગોજિ જગો લઘુને જશ,
પુણ્ય વધે વળિ પાપ નિવારણ;
અનેક કળા કુશળે કરિને કરિ,
કીર્તિ લવિંગલતા ભવતારણ;
વડાવિદ્વાન કરે મુખવાસ,
કૃપા નિધિની રિઝનું પણ કારણ;
વધે સુખદાયક વાયક શુદ્ધ,
સભાસદ મધ્ય સભા શણગારણ. ૧૬૮

૧૨૦. અરવિંદમુખીછંદ. અ૦ ૨૫.

શશલેજિ જગે જુજ જુક્તિ સમ્યાયિ,
મહામદમત્ત મુઓ ગજરાજ;
મનમાં ગણજો અરવિંદ મુખી,
બળ બુદ્ધિ થકી અધિકું નહિ આજ;
બળવંત બહૂ ગજરાજ બનેલ,
કરે નરને વશ થૈ નિત કાજ;
મગરો પણ માનવિથીજ મરાય,
જુઓ વળિ જેથિ ન મોટુ જહાજ. ૧૬૯

૧૨૧. કિશોરછંદ. અ૦ ૨૮.

સજગોજિ જગોજિ જગો લવલેશ,
કુછંદ કળા ગુણ ગાય ન ગાયક;
વયવૃદ્ધ કિશોરતણે વદને,
વસગોજિ સુછંદ કળા સુખદાયક;
જગમાં જન જેથિ જણાય જરૂર,
લલીતપણે શુભ લક્ષણ લાયક;
વળિ દેશિ જનોપર પ્રીત વધારી,

સુખે કરિ થાય સદૈવ સહાયક. ૧૭૦

// ૧૨૨. મનહરછંદ. અ૦ ૩૧.

અક્ષર જો એકત્રીશ, ધારીધારીને ધરીશ,
શીમાડે ગુરૂ સજીશ, તે પદ તમામને;
આવે વર્ણ આઠ આઠ, પઢતાં પવિત્ર પાઠ,
ઠરાવી વીશ્રામ ઠાઠ, ઠીક ગણી ઠામને;
ગુરૂ લઘુ ગણિતથી, નીયમ કળાનો નથી,
શીખીને સજો સુખથી, હૈયે રાખી હામને;
સારો છંદ સુખધામ, નકી મનહરે નામ,
રચી દલપતરામ, રટે રામનામને. ૧૭૧

નાળિએર વિષે.

નિહાળીને નાળિયેરી-કેરૂ ફળ નાળિયેર,
મનુષ્યના મુખસમ શોભે શોભા સારિતે;
કહે દલપત કહું કલપના કરી કોઈ,
કવિયે કવિતા ત્યાં વિચારીને ઉચ્ચારિતે;
કોઈ કાળે કરતારે ભુવનને ભરતારે;
ધરા ઉપરે પ્રજા વધારવાને ધારિતે;
હું જાણુછુ નારિયો નઠારિયોથી હારીને,
વિચારીને સ્રષ્ટાએ સૃષ્ટિ વૃક્ષથી વિસ્તારિતે. ૧૭૨
કરીને મજુરી પુરી પુરૂષે કમાણી આણી,
ઠાલી ઠકરાણી થૈ નિશ્ચિંત ખાય નારિ તે;
કહે દલપતરામ દામ તે તમામ લેતાં,
કદાપિ ન કહે કશી વાતે ઉપકારિ તે;
જરૂર બોજી તો કશી જોવાથી જણાતી નથી,
વંશવૃદ્ધિ માટે પરણીને કરે પ્યારિ તે:
હું જાણુછુ નારિયો નઠારિયોથી હારીને,
વિચારીને સ્રષ્ટાએ સૃષ્ટિ વૃક્ષથી વિસ્તારિ તે. ૧૭૩
સમજે ન પોતે અણસમજુ પતિને કહે,

ધુંધવતી બોલે બોલ ધમકી ધિક્કારિ તે;
કંથને અત્યંત નિત્ય કાયર કાયર કરે,
કલેશનું વિશેષ મૂળ કષ્ટ પુષ્ટકારિ તે;
જાણી અવગુણખાણી કહું શું વખાણી ખૂબ,
ઝપટ કપટથી લપટ દિલદારિ તે;
હું જાણુંછું નારિયો નઠારિયોથી હારિને,
વિચારીને સ્રષ્ટાએ સૃષ્ટિ વૃક્ષથી વિસ્તારિ તે. ૧૭૪

કરીને કંકાસ દિલ કંથનું ઉદાસ કરે,
ખુશામદ કીધે ખુશી ન રહે નઠારિ તે;
કેકે તેથી ત્રાસી નાશી કીધો જઇ કાશી વાસ,
કેકે જોગાભ્યાસી વનવાસી થૈ વિસારિ તે;
એજ પાપે પીધું હશે અગસ્તે સમસ્ત પોતે,
અસ્ત થવા હળાહળ વિષવાળું વારિ તે;
હું જાણુંછું નારિયો નઠારિયોથી હારીને,
વિચારીને સ્રષ્ટાએ સૃષ્ટિ વૃક્ષથી વિસ્તારિ તે. ૧૭૫

૧૨૩. ધનાક્ષરીછંદ. અ૦ ૩૨.

ચરણ ચરણમધ્ય વરણ બત્રીશ વસે,
વિશ્રામ વિશ્રામ ઠામ અક્ષર જ્યાં આઠ આઠ;
ઘણો તો આનંદકંદ છંદ તે ધનાક્ષરી છે,
એમ છંદ શૃંગારપિંગળમાં લએલ પાઠ;
અંતે ગુરૂ લઘુ આણ જુગતે જો જોડી જાણ,
વિશ્વપતિને વખાણ કરાવીને ઠીકઠાઠ;
ચારે ચરણોમાં વર્ણ એકસો અઠાવીશ છે,
અર્દ્ધછંદમાં તો ચાર ઉપરે શોભીત સાઠ. ૧૭૬

પારકી પ્રીત વિષે.

પ્યારા પિયુજી પરાઈ પ્રીતની પ્રતીત તજો,
વિસરતાં વિસરતાં વિસારી વિસરી જાય;
ફુલેલાં દેખીને ફૂલ ફોગટ ફૂલાવું નહીં,

ફુલની સફાઈ તો ફરે દિવસે ફરી જાય;
પીતળનો પ્રીતનો પતંગનો પોથીનો રંગ,
નવો નવો નવદિન સુધી હૈયું હરી જાય;
ચાહિને ચઢાવિયે તો ચારગણો ચઢ્યો જાય,
ઉતરવા દૈયે તો ઉતરતાં ઉતરી જાય. ૧૭૭

અર્ધસમપદ છંદ.

૧૨૪. વૈતાળીયછંદ. અ૦ ૧૦-૧૧.

શશિ જો ગુણસુર્ય માળથી, સભરે લાગિવળે વિશાળથી;
તુજમાં કદિ તે ગુણો રહ્યા, નથિ વૈતાળિય કાવ્યમાં કહ્યા. ૧૭૮
રચના રચનારરે ધણી, કરૂણાળુ કરૂણા કરો ઘણી;
પ્રભુતા પ્રભુતારિ તું ધરી, મજરો લૈ મજરોગ લે હરી. ૧૭૯
(વૈતાળીયના ઘણા ભેદ છે, પણ આ ઠેકાણે લખ્યા નથી.)

પુષ્પિતાગ્રા. અ૦ ૧૨-૧૩.

ન નર યવન જાણ જૂદિ જાતે,
નિરજર ગાંઠ વિષે ન જૂદિ નાતે;
કિધ અરપણ પુષ્પ પુષ્પિતાગ્રા,
સકળ સજાતિ સજાતિ વળિ સાગ્રા. ૧૮૦
નથિ નથિ વૃત પાર પિંગળોમાં,
પણ ભલિ વીધ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાં;
નિરખિ નિરખિને પ્રમાણ આપ્યાં,
સ્ફુટકજ છંદ સ્વરૂપ ઠીક છાપ્યાં. ૧૮૧

પ્રકરણ ૪ થું.

સંખ્યા પ્રસ્તારાદિક.

હરીગીત છંદ.

સંખ્યા અને પ્રસ્તાર શુચિ વળિ, નષ્ટ ને ઉદ્દિષ્ટ છે,
મેરુ પતાકા મર્કટી એ, આઠ ભેદ અભિષ્ટ છે;

માત્રાતણા ને વરણના, જૂદા જૂદા તે જાણવા,
સગળા મળીને સોળ ભેદ, વિવેક રાખિ વખાણવા. ૧

સંખ્યાલક્ષણ.

આટલી માત્રાની કહો કવિ, છંદ જાતી જેટલી,
આટલા અક્ષરની કહો વળિ, છંદ જાતી કેટલી;
જો એમ પૂછે પ્રશ્ન તો, કહિયે ઉતર ગણતી કરી,
સમજજો તેનું નામ સંખ્યા, ધીરનર ધીરજ ધરી. ૨

માત્રાસંખ્યા.

દોહરા.

આંક એક પછિ બે લખી, પછિ મેળવિએ અંક;
ત્રણ લખિને તે પ્રથમનો, ગણિ લખ પાંચ નિશંક. ૩
એ સંખ્યાથી સમજવું, એક કળાનો એક;
એના બે છંદો બને, વળિપણ એજ વિવેક. ૪

માત્રાસંખ્યાનું ઉદાહરણ.

કેટલી માત્રાના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
કેટલી જાતિના છંદો બને.	૧	૨	૩	૫	૮	૧૩	૨૧	૩૪	૫૫	૮૯

પ્રસ્તારનું કારણ.

દોહરા.

તે સઘળા છંદો તણા, કરિ જોવા આકાર;
ઇચ્છા જો ઉર ઉપજે, પછિ કરિયે પ્રસ્તાર. ૫

માત્રાપ્રસ્તાર.

જો તું ઇચ્છે જેટલી, માત્રાનો પ્રસ્તાર;
ગુરૂ લખિને ગણતાં વધે, તો લઘુ આગળ ધાર. ૬
પ્રથમ ગુરૂ નીચે લઘુ, પછિ લખ ઉપર પ્રમાણ;
જો માત્રા ગણતાં ઘટે, લઘુગુરૂ આગળ આણ. ૭
એજ રિતે લખતાં જવું, આવે જ્યાંસુધિ અંત

લખતાં આવે સર્વ લઘુ, લખિયે ત્યાં પર્યંત.

માત્રાપ્રસ્તારનાં ઉદાહરણ.

કેટલી માત્રાનો	૧	૨	૩	૪	૫
પ્રસ્તાર.	।	ઽ	।ઽ	ઽઽ	।ઽઽ
		।।	ઽ।	।।ઽ	ઽ।ઽ
			।।।	।ઽ।	।।।ઽ
				ઽ।।	ઽઽ।
				।।।।	।।ઽ।
					।ઽ।।
					ઽ।।।
					।।।।।

શુચિલક્ષણ.

રૂપ એ વિષે કેટલાં, આદિલઘુના હોય;
અંત લઘૂ, ગુરૂ આદિનાં, ગુરૂ છેવટનાં જોય. ૯
અને લઘૂ આદ્યંતનાં, લઘુ આગળ ગુરૂ અંત;
ગુરૂ આગળ લઘુ અંતનાં, દિસે ગુરૂ આદ્યંત. ૧૦
સંખ્યાક્ષરથી સર્વ તો, તેનો થાય તપાસ;
શુચિ તેને તો સમજવી, વધે અચળ વિશ્વાસ. ૧૧

માત્રાપ્રસ્તારે શુચિ.

હરિગીતછંદ.

સંખ્યાંત અંક સમીપ અંક, સમાન જાણો જેટલાં;
લઘુ આદિનાં રૂપ એટલાં, લઘુ અંતનાં પણ એટલાં;
અંત્યાંકથી દ્વિતિયાંક-સમ, ગુરૂ આદિનાં, ગુરૂ અંતના;
વળિ જરૂર જાણો એટલાં, એમાં લઘુ આદ્યંતના. ૧૨
અંત્યાંકથી તૃતિયાંક-સમ, લઘુ અંતને ગુરૂ આદિનાં;
તેનીજ તુલ્ય તમામ છે, ગુરૂ અંતને લઘ્વાદિનાં;
પણ ચતુર્થાંક પ્રમાણ છે, આદ્યંત ગુરૂનાં વૃત્ત તો;
શુચિ માત્રિકા પ્રસ્તારની, દિશિ દાખવે દલપત્ત તો. ૧૩

પચમાત્રાના પ્રસ્તારની શુચિનું ઉદાહરણ.

રૂપનો આકાર.	એવાં કેટલાં રૂપ.
લઘુ આદિનાં.	૫
લઘુ અંતનાં.	૫
ગુરૂ આદિનાં.	૩
ગુરૂ અંતના.	૩
આદિ અંતલઘુના.	૩
લઘુ આદિ અને ગુરૂ અંતના.	૨
ગુરૂ આદિ અને લઘુ અંતના.	૨
આદિઅંતના ગુરૂનું.	૧

નષ્ટનું લક્ષણ. દોહરો.

એ પ્રસ્તારે અમુકમું, કહિયે કેવું રૂપ,
દે ઉત્તર એ પ્રશ્નનો, નષ્ટ ક્રિયા કવિ ભૂપ. ૧૪

માત્રા નષ્ટવિધિ.

હરિગીતછંદ.

કર નષ્ટ માત્રા જેટલીનું, લઘુ બધા લખિ તેટલા;
સંખ્યાંક તે ઉપર લખી, છેવટ ઉપર છે જેટલા;
પ્રશ્નાંક બાદ કર્યા પછી, જે અંકબાદ બની શકે;
તેની તળેનો લઘુ તથા, પરલઘુ મળી ગુરૂ થઈ ટકે. ૧૫
તે અંક બાદ કર્યા પછી, જે અંક બાદ બીજો થશે;
ત્યાં પણ કહ્યા પરમાણ ગુરૂ કર, જ્યાં સુધી ઘટતા જશે;
એ રીત માત્રા નષ્ટની, જિવમાં કવીજન જાણજો;
કરિ દેખિ તેનો દાખલો, ઉરમાં અચળ મતિ આણજો. ૧૬

પંચમાત્રાના ચોથા રૂપના નષ્ટનું.

ઉદાહરણ.

૧ ૨ ૩ ૫ ૮ ૮ માંથી પ્રશ્નનો અંક એટલે ૪ બાદ ક-
રતાં બાકી ૪ રહે તે ૪ માંથી ૩ બાદ થા
ऽ ऽ શકેછે માટે ૩ ની તળેનો તથા તે પછી

લઘુ મળીને ગુરૂ કરવો. અને ૩ બાદ થયા પછી ૧ રહે તેમાંથી ૧ બાદ થઇ શકેછે, માટે ૧ ની તળેનો અને તે પછીનો લઘુ મેળવીને ગુરૂ કરવો. એવું ચોથું રૂપ છે.

ઉદ્દિષ્ટનું લક્ષણ.

દોહરો.

એક રૂપ લખિ આપજે, કહે કિયું આ રૂપ;
દેખિ ક્રિયા ઉદ્દિષ્ટની, ભાખેછે કવિભુપ. ૧૭

માત્રાઉદ્દિષ્ટવિધિ.

હરિગીતછંદ.

લઘુઉપર ગુરૂઉપર તળે, સંખ્યાંક લખિ મતિ ગાઢિયે;
ગુરૂ ઉપરના સગળા ગણી, અંત્યાંકમાંથી કાઢિયે;
જે અંક ત્યાં બાકી જુઓ, તે રૂપ જાણો તેટલું;
લવલેશ કાંઈ વિશેષ નથિ, આ વિષે સમજો એટલું. ૧૮

પાંચમાત્રાના બીજા રૂપના ઉદ્દિષ્ટનું.

ઉદાહરણ.

૧ ૩ ૫
ઽ । ઽ
૨ ૮

અંત્યાંક ૮ છે તેમાંથી ગુરૂ ઉપરના ૧-૫ એટલે ૬ બાદ કરતાં બાકી ૨ રહ્યા; માટે બીજું રૂપ જાણવું.

મેરૂ લખવાનું કારણ.

દોહરા.

પૂછે એ પ્રસ્તારમાં, સર્વ લઘુની સાખ;
એક એક વધતે ગુરૂ, ભેદ કેટલા ભાખ. ૧૯
મેરૂ યંત્ર તો માંડિયે, પડે તુરત પીછાણ;
સાન કરિ સમજાવતાં, સમજે ચતુર સુજાણ. ૨૦

માત્રામેરૂ વિધિ.

હરિગીતછંદ.

સૌ ઉપર કોઠો એક પછિ, બે બે પછી ત્રણ ત્રણ કરો;

તેમજ કળાઓ જેટલીનો, પંક્તિ તેટલીનો ખરો;
ભરિ ઉપર કોઠે એક પછિ છે, પંક્તિમાં છેલાં ઘરો;
એ સર્વમાં પણ એકડા, ભલિ ભાત સમજીને ભરો. ૨૧
દર આદિ કોષ્ટકમાં બીજી, પંક્તિ થકી લખજો તમે;
લખિ એક, પછિ બે, એક, ત્રણ, વળિ એક, ચાર અનુક્રમે;
પછિ મધ્ય ઘર ભરવાં રહ્યાં, વિગતી કહું છું તે વિષે;
તે ઘર ઉપરના ઘરતણો, વળિ તે ઉપર જમણી દિશે. ૨૨
લગતુંજ ઘર જે હોય તેનો, અંક મેળવિ માંડિયે;
કહું રીત માત્રામેરૂની, ભરતાં નજર નહિ છાંડિયે;
લખવાતણા ઘર ઉપર લગતાં, હોય જો ઘર બે કદા;
તો ડાબિ દિશનું ઘર ગણો, તે ઉપરનું જમણું સદા. ૨૩
ભરિ એમ આખો યંત્ર, છેલી પંક્તિ છેલા ઘરતળે;
ધરિ શુન્ય તેથી સમજવું, રૂપ ગુરૂવિના એટલાં મળે;
શુન્યથી પ્રથમ લખિ એક, બે, ત્રણ, એમ ઘર છે જેટલાં;
તેટલા ગુરૂનાં રૂપછે, ઘર અંક બોલે તેટલાં. ૨૪

દોહરો.

પ્રતિ પંક્તીથી ડાબિ દિશે, લખ માત્રાના આંક;
પંક્તિ માંહિના મેળવી, લખ જમણા સંખ્યાંક. ૨૫

૭ માત્રાનો મેરૂયંત્ર.

૧	૧				૧
૨	૧	૧			૨
૩	૨	૧			૩
૪	૧	૩	૧		૫
૫	૩	૪	૧		૮
૬	૧	૬	૫	૧	૧૩
	૩	૨	૧	૦	
	ગુ.	ગુ.	ગુ.	ગુ.	

પતાકાનું કારણ.

દોહરો.

રૂપ કહ્યાં મેરૂવિષે, વધઘટ ગુરૂના જેહ;
કિયાં કિયાં તે સમજવા, સજો પતાકા એહ. ૨૬

માત્રાપતાકાવિધિ.

હરિગીતછંદ.

જેટલી માત્રાની પતાકા, કરવિ ઇચ્છે અંતરે;
ઉભિ લીટિ ઘર લખ્યિ તેટલાં, સંખ્યાંક નીચેથી ભરે;
શિર ઉપરના ઘરથી પછી, ઘર એક એક અવાંતરે;
મેરૂની છેલી પંકતીના, અક્ષર પ્રમાણે ઘર કરે. ૨૭
ગુરૂ શુન્યની ગુરૂ એકની, અનુક્રમે પંકતી જાણિને;
શિર અંકમાંથી બાદ, નીચેના કરી ઉર આણીને;
ગુરૂ એકની પંકતી લખે, ત્યાં હોય તે ન લખે ફરી;
તે પંકિતના આંકોથિ, ગતવળિ આંક નીચેના કરી. ૨૮
ગુરૂ બેનિ પંકતી ગોઠવે; પછી ત્રણ ગુરૂની તે થકી;
પૂરો પતાકાયંત્ર એ, રીતેજ નિપજેછે નકી;
જો અંક એકે પંકિતમધ્યે, એકવાર લખાય તો,
ફરિ અન્ય પંકિતમાં પછી, લેવો નહીં લેવાય તો. ૨૯

છ માત્રાની પતાકા.

૦ ગુરૂનાં રૂપ.	૧૩					
	૮					
૧ ગુરૂનાં રૂપ.	૫	૮	૧૦	૧૧	૧૨	
	૩					
૨ ગુરૂનાં રૂપ.	૨	૩	૪	૬	૭	૯
૩ ગુરૂનાં રૂપ.	૧					

	આમાંથી	બાદ કરી	લખ્યાછે.
૧ ગુરૂની પંક્તિમાં.	૧૩	૮	૫
	૧૩	૫	૮
	૧૩	૩	૧૦
	૧૩	૨	૧૧
	૧૩	૧	૧૨
૨ ગુરૂની પંક્તિમાં.	૫	૩	૨
	૫	૨	૩
	૫	૧	૪
	૮	૨	૬
	૮	૧	૭
	૧૦	૧	૯

મર્કટીનું કારણ.

મનહર છંદ.

મર્કટી મંડાવવાનું કારણ કહુંછું હવે;
જેથકી જણાયછે જરૂર ભેદ જેટલા;
આટલી કળાનાં કહો કેટલાંક રૂપ થાય;
તે તમામ રૂપના કહો વરણ કેટલાં;
તેમાં ગુરૂ કેટલા ને કેટલા લઘુ લખાય;
કેટલી કળાઓ મળી અક્ષર તે એટલા;
પુછે એમ પ્રશ્ન કોઇ પાસે આવી પંડિત તો,
મર્કટી મધ્યેથી ભેદ તુર્ત જડે તેટલા. ૩૯

માત્રામર્કટી વિધિ.

છ કોઠાની ઉભીપાંત લખીને તે પાંત પ્રતે,
આડી પાંતો જેટલી માત્રાની મર્કટી કરો;
પેલી પાંતે એકઆદિ અંક માત્રિકાના માંડી,
બીજીમાં રૂપ સંખ્યાંક ધારી ધારીને ધરો;

પ્રથમની પાંતના તે બીજી પાંત ગુણા ગણી,
ત્રીજીમાં તમામ આંક ભલી ભાતથી ભરો;
છઠીમાં લખીને એક બમણો તેને બનાવી,
ત્રીજીના બીજા કોઠાથી બાદ કરવો ખરો. ૩૧
બાકી રહે તે તો પછી છઠીનાં બીજામાં મુકી,
તેને વળી બમણો વિચારીને બનાવિયે;
ત્રીજીના ત્રીજા કોઠાથી તેને વળી બાદ કરી,
છઠીના ત્રીજા કોઠામાં ઠીક ગોઠવાવિયે;
એમ છઠી ભરી છેક પાંચમીમાં પેલું શુન્ય,
લખીને છઠીના આંક મૂળથી મંડાવિયે;
છઠીનો ને પાંચમીનો પછી શિરવાળો ગણી,
ચોથી પાંત ચતુરપણે રૂડી રચાવિયે. ૩૨

હરિગીતછંદ.

છે પંક્તિ પેહેલી માત્રિકાની, બીજિ વૃતની જાણવી;
તે સર્વ વૃતની માત્રિકાની, ત્રીજિ ઉરમાં આણવી;
વળિ એમ ચોથી અક્ષરોની, પાંચમી ગુરૂનો ગણો,
છે છઠ્ઠિ લઘુની પંક્તિ તો, ભલિભાત એ રીતે ભણો. ૩૩

માત્રામર્કટીનું ઉદાહરણ.

કેટલીક માત્રાના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
કેટલી જાતના છંદ.	૧	૨	૩	૫	૮	૧૩	૨૧
તે બધા છંદોની કેટલી માત્રાઓ.	૧	૪	૯	૨૦	૪૦	૭૮	૧૪૭
બધા થઈ કેટલા અક્ષરો.	૧	૩	૭	૧૫	૩૦	૫૮	૬૯
તેમાં કેટલા ગુરૂ.	૦	૧	૨	૫	૧૦	૨૦	૩૮
કેટલા લઘુ.	૧	૨	૫	૧૦	૨૦	૩૮	૭૧

દોહરા.

તે તો મેં માત્રા તણા, કહિયા આઠ પ્રકાર;
વળી વદુંછું વરણના, ભલે ભણો ભણનાર. ૩૪

વરણસંખ્યા વિધિ.

વરણ એકનાં રૂપ બે, બેનાં ચળકે ચાર;
તેમજ ત્રણનાં આઠ છે, બમણા એમ અપાર. ૩૫

વરણસંખ્યાનું ઉદાહરણ.

કેટલા વરણના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬
કેટલી જાતના છંદો.	૨	૪	૮	૧૬	૩૨	૬૪

વરણપ્રસ્તાર વિધિ.

સર્વ ગુરૂ લખિ પ્રથમના, ગુરૂ નીચે લઘુતાણ;
પછિ લખ ઉપલી પંકિતસમ, ઘટતાં ગુરૂ લખિ જાણ. ૩૬

વરણપ્રસ્તારનું ઉદાહરણ.

કેટલા અક્ષરનો.	૧	૨	૩
પ્રસ્તાર.	ઽ	ઽ ઽ	ઽ ઽ ઽ
	।	। ઽ	। ઽ ઽ
		ઽ ।	ઽ । ઽ
		। ।	। । ઽ
			ઽ ઽ ।
			। ઽ ।
			ઽ । ।
			। । ।

વરણપ્રસ્તાર શુચિ.

અંતઅંક સંખ્યાંકનો, તેથિ પ્રથમ જે જાણ;
લઘુ આદિ, લઘુ અંતનાં, પ્રસિદ્ધ રૂપ પ્રમાણ.
ગુરૂ આદિ, ગુરૂઅંતનાં, તેપણ તેને તુલ્ય;

એથી પૂર્વના અંકસમ, લઘુ આદ્યંત ન ભૂલ. ૩૮
લઘુ આદિ-ગુરૂઅંતનાં, ગુરૂઆદિ લઘુઅંત;
એ પણ છે એ અંકસમ, એમજ ગુરૂ આદ્યંત. ૩૯

ત્રણ અક્ષરના પ્રસ્તારની શુચિનું ઉદાહરણ.

રૂપનો આકાર.	એવાં કેટલાં.
આદિલઘુનાં.	૪
અંતલઘુનાં.	૪
આદિગુરૂનાં.	૪
ગુરૂઅંતનાં.	૪
આદ્યંતલઘુનાં.	૨
લઘુ આદિ અને ગુરૂઅંતનાં.	૨
ગુરૂ આદિ અને લઘુઅંતનાં.	૨
આદ્યંત ગુરૂનાં.	૨

વરણનષ્ટ વિધિ.

મનહરછંદ.

પ્રશ્નઅંક એકી હોય તો પ્રથમ ગુરૂ લખ;
બેકી હોય તો પ્રથમ લઘુ લખી વાળીયે;
પછી તેનું અર્ધ કર કરી ન શકાય તો તે,
માંહિ એક મેળવીને અર્ધ ભાગી ભાળિયે;
બેકી આવ્યે લઘુ બીજો એકી આવ્યે એમ ગુરૂ,
લખી લખી એજ વિધિ નિયમ નિહાળિયે;
જેટલાનું જાણો કામ કહે દલપતરામ,
તેટલા અક્ષર લખી સંશય તો ટાળિયે. ૪૦

ત્રણ અક્ષરના પાંચમા રૂપના નષ્ટનું.

ઉદાહરણ.

૫ ૩ ૨
ડ ડ ।

વરણઉદ્દિષ્ટ વિધિ દોહરો.

આદિ વરણશિર એક લખિ, અવર શિરે સંખ્યાંક;

એક મેળવો મેળવી, લઘુ ઉપરના આંક. ૪૧

વરણના ઉદ્દિષ્ટનું ઉદાહરણ.

કેટલામું.	૫	૬	૭
૨૫.	૧૨૪	૧૨૪	૧૨૪
	ડડ।	।ડ।	ડ।।

વરણમેરૂ વિધિ.

હરિગીતછંદ.

શિરઉપર કોઠા બે કરિ, પછી એક એક અધિક,
આદ્યંત કોઠા સર્વ મધ્યે, આંક એક ભલે ભરો;
બીજા ઉપર બે બે જરૂર, બનેલ કોઠા હોય તે;
બે મેળવીને માંડિયે, ગણવો પડે ફરી તોય તે. ૪૨

વરણમેરૂનું ઉદાહરણ.

૧	૧	૧	૨				
૨	૧	૨	૧	૪			
૩	૧	૩	૩	૧	૮		
૪	૧	૪	૬	૪	૧	૧૬	
૫	૧	૫	૧૦	૧૦	૫	૧	૩૨
	૫	૪	૩	૨	૧	૦	
	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	

વરણપતાકા વિધિ.

ઘનાક્ષરીછંદ.

જેટલા વરણની પતાકા કરવા વિચાર,
તેથી એક વધતા કોઠાની ઉભી પાંત કરે;
નીચે લખી એક પછી સગળા સંખ્યાંક લખ,
ઉપરનો એક તજી આડી પાંતો પછી ધરે;
ઉપરનો કોઠો એ તો શુન્યગુરૂનો સમજ,
નીચે એક, બે, ત્રણ ગુરૂની પંક્તિયો ઉચરે;
નીચેનાજ આંક ઉભી પાંતના અક્ષરો સાથે,

મેળવી મેળવી આડી પાંતો ભલી ભાતભરે. ૪૩

દોહરા.

શિર ધર અંક ન મેળવિશ, લખેલ ફરી ન લખિશ;
પણ મેળવજે પાંતના, કશી ન ફિકર કરિશ. ૪૪

ચાર અક્ષરની પતાકા ભરવાની રીત.

મનહરછંદ.

એક ને બે મળી ત્રણ, એક ચાર મળી પાંચ,
એક આઠ મળી નવ વિગતે વિચારજે;
બે ને ચાર મળી છ છે, બે ને આઠ મળી દશ,
ત્રણ ચાર સાત, ત્રણ આઠના, અગ્યાર જે;
પાંચ આઠ તેર, અને ચાર આઠ મળી બાર,
છ ને આઠ ચૌદ, સાત આઠ તિથિ ધારજે,
ચાર અક્ષરોની પતાકાનો તે ચોખો વિચાર,
પઢશે પંડિત થવા પુરો ધરે પ્યાર જે. ૪૫

ચાર અક્ષરોની પતાકાનું.
ઉદાહરણ.

૧૬					
૮	૧૨	૧૪	૧૫		
૪	૬	૧૦	૭	૧૧	૧૩
૨	૩	૫	૯		
૧					

વરણમર્કટી વિધિ.

હરિગીતછંદ.

લખિ પ્રથમ એકાદિક પછી, સંખ્યાંક બીજીમાં કરો ;
પછિ બીજી પ્રથમ ગુણી કરી, ને ચોથી પંકિત ભલિ ભરો;
તે ચોથિના અર્દ્ધાંશ પાંચમિ, છઠ્ઠિ પંકિત વિષે ધરો;
વળિ ચોથિ પાંચમિ મેળવી, ત્રીજી તમામ તણાં ધરો. ૪૬

વરણ મર્કટીનું ઉદાહરણ.

કેટલા અક્ષરના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
કેટલી જાતના છંદ.	૨	૪	૮	૧૬	૩૨	૬૪	૧૨૮
તે બધાની માત્રા.	૩	૧૨	૩૬	૯૬	૨૪૦	૫૭૬	૧૩૪૪
અક્ષરો.	૨	૮	૨૪	૬૪	૧૬૦	૩૮૪	૮૯૬
ગુરુ.	૧	૪	૧૨	૩૨	૮૦	૧૯૨	૪૪૮
લઘુ.	૧	૪	૧૨	૩૨	૮૦	૧૯૨	૪૪૮

ભાષાકવિતા વિચાર.

દોહરા.

હ્રસ્વ ઉચ્ચરિયે દીર્ઘનો, દીર્ઘ હ્રસ્વ ઉચ્ચરાય;
જોડાક્ષર જૂદા પડે, ભાષા કવિતા ન્યાય. ૪૭
વિના અનુક્રમ ગોઠવે, કર્તા કર્મ ક્રિયાય;
અર્થ અનુક્રમથી કરે, એ અન્વય કહેવાય. ૪૮
જે, તે, જો, તો, ને, વળિ, હો ધાતુનાં રૂપ;
એ શબ્દો ઉમેરિને, કરે અર્થ કવિભૂપ. ૪૯
ભણે વિભક્તિ છઠ્ઠીયે, તણુ કેરૂં એ વીધ;
કીધું બદલે કીધને, દીધ, લીધ, ને પીધ. ૫૦
જુના કવિયોયે જુઓ, એવા શબ્દ લખેલ;
તેમ ઉચ્ચરિયે તરલા, નહિ ગણિયે બગડેલ. ૫૧
પણ જો નવા બગાડિયે, તો તે ભારે ભૂલ;
એકજ કવિયે એક થળ, લખેલ તે તે તુલ્ય. ૫૨
ઉદધી બદલે દધી લખ્યો, તનુજ બદલે તન;
દય નહિ લખિયે ઉદયનો, મનુજ તણો નહિ મન. ૫

જેમ ઉદકને બદલે (દક) લખાય નહિ, તેમજ તનુ-

(૬૦)

મળવી મળવી આડી પાંતો ભલી ભાતભરે. ૪૩

દોહરા.

શિર ધર અંક ન મળવિશ, લખન ફરી ન લખિશ; ૪૪
પણ મળવજે પાંતના, કશી ન ફિકર કરિશ.

ચાર અક્ષરની પતાકા ભરવાની રીત.

મનહરછંદ.

એક ને બે મળી ત્રણ, એક ચાર મળી પાંચ,
[illegible] મળી નવ વિગતે વિચારજે; [illegible] ચાર મળી દશ,

(૬૨)

જને બદલે (તન) અથવા મનુજને બદલે (મનુ) કે (મન)
પણ જૂના કવિઓએ લખેલ નથી માટે લખાય નહિ.

નિયમ જોઈ વ્યાકરણનો નવો. શબ્દ તો થાય;
અથવા સંસ્કૃત શબ્દ પણ, વિવેકથી વપરાય. ૫૪

અથ કાવ્યદૂષણ.

અપશબ્દ.

ચોદિશ ખાવા ધાય જ્યાં, ઉઠે સિંહના નાદ;
ત્યાં ગુરૂ જો તુજને મળે, પકડ હાથમાં પાદ. ૫૫

એમાં ચોદિશ અને પાદ એ બે અપશબ્દ છે.

અમંગળિક.

આંબાનો રક્ષક કહે, બાળ આવશો આજ;
તો ત્યાં તમને તુરત હું, મરવા દેઉં મહારાજ. ૫૬

મરવાદેઉં એ અમંગળિક શબ્દ છે.

નિંદાયુક્ત.

અવર નૃપતિની નિજ નગરે, ફરે આણને દાણ
દિગમળ સગળા દેશમાં, તાગ -

ઝવિ ..

મનમાં સારો શોક વધેછે. કદાપિ ચિત્રકાવ્ય, કે એ અર્થ-
વાળી કવિતામાં ક્લિષ્ટાર્થ આવે તે ભૂલ કહેવાય નહિ.

પુનરૂક્ત.

એક શબ્દાર્થ ફરીથી આવે તે પુનરૂક્ત દોષ કહેવાય.

રાજકુંવર સારો સરસ, જુવાન તે જો સોય;
પશુ જનાવર જાણવો, જો ન ભણેલો હોય. ૧૫

"સારો અને સરસ, તે અને સોય, પશુ અને જનાવર"
એ બબે શબ્દોના એકજ અર્થ છે.

દોષ નહીં પુનરૂક્તનો, ફરે અર્થ આકાર;
સરસ બુદ્ધિ તે મનુષ્યની, જેના સરસ વિચાર. ૧૬
હે હરિ હે હરિ હે હરી, તું સુખનો દાતાર;
ધન્ય ધન્ય તુ ધન્ય તું, તું કરૂણા કરનાર. ૧૭

જતિભંગ.

અરધો શબ્દ પહેલા પદમાં, અને અરધો બીજામાં
હોય, તે જતિભંગ કહેવાય.

કોશળદેશ અધીશ દશ, રથ સુત સીતાનાથ;
હેતે હું પ્રણમુંજ હર, ખી ને જોડી હાથ. ૧૮

એમાં દશરથ સુત, હરખીને એ શબ્દો તૂટેલા છે.

હીનોપમા.

ઊતરતી ઉપમા અપાય તે હીનોપમા કહેવાય.

સંપત્તી સીતા સમી, શત્રૂની હરનાર;
તું રાક્ષસ રાવણ સમો, પરમ પુરૂષ અવતાર. ૧૯

વિરોધોપમા.

કાંતાનું મુખ કમળ સમ, કોમળ અતિ વખણાય;
પેખી પતિ મુખ ચંદ્રને, પરમ પ્રફુલ્લિત થાય. ૨૦

એમાં સ્ત્રીના મુખને કમળની ઉપમા આપી, અને
તેના પતિના મુખને ચંદ્રની ઉપમા આપી, પણ ચંદ્રને
જોઇને કમળ પ્રફુલ્લિત થાય નહિ. માટે એ વિરોધોપમા
કહેવાય.

જને બદલે (તન) અથવા મનુજને બદલે (મનુ) કે (મન) પણ જૂના કવિયોયે લખેલ નથી માટે લખાય નહિ.

નિયમ જોઈ વ્યાકરણનો નવો, શબ્દ તો થાય;
અથવા સંસ્કૃત શબ્દ પણ, વિવેકથી વપરાય. ૫૪

અથ કાવ્યદૂષણ.

અપશબ્દ.

ચોદિશ ખાવા ધાય જ્યાં, ઉઠે સિંહના નાદ;
ત્યાં ગુરૂ જો તુજને મળે, પકડ હાથમાં પાદ. ૫૫

એમાં ચોદિશ અને પાદ એ બે અપશબ્દ છે.

અમંગળિક.

આંબાનો રક્ષક કહે, બાળ આવશો આજ;
તો ત્યાં તમને તુરત હું, મરવા દેઉ મહારાજ. ૫૬

મરવાદેઉ એ અમંગળિક શબ્દ છે.

નિંદાયુક્ત.

અવર નૃપતિની નિજ નગરે, ફરે આણને દાણ;
દિગમળ સગળા દેશમાં, તારી માને આણ. ૫૭

જીવિ ઘણા જુગ જગતમાં, લે કીર્તિ ગણિ લાખ;
એ આશિષ આપું તને, લે ખોબો ભરિ રાખ. ૫૮

દેખીતી ભૂલ.

ધુમાડો સિંદુરસમો, કાજળ જેવી ઝાળ;
ચૂના જેવા કોયલા, રાખ ગુલાબી લાલ. ૫૯

ક્લિષ્ટાર્થ.

જો હું ગતિ જ્યાં જાય ત્યાં, કરૂછું જ્યારે લોક;
અથાક ગુણ વિચારતાં, સરસ વધેછે શોક. ૬૦

જેનો અર્થ કવિ પણ સમજી શકે નહિ, તે ક્લિષ્ટાર્થ.

ઉપરના દોહરાનો અર્થ.

હે લોકો જ્યાં જાયનાં ઝાડ હોય, ત્યાં જ્યારે હું ગતિ કરૂંછું ત્યારે તેની સુગંધિનો ઘણો ગુણ વિચારતાં મારા

મનમાં સારો શોક વધેછે. કદાપિ ચિત્રકાવ્ય, કે બે અર્થ-વાળી કવિતામાં ક્લિષ્ટાર્થ આવે તે ભૂલ કહેવાય નહિ.

પુનરૂક્ત.

એક શબ્દાર્થ ફરીથી આવે તે પુનરૂક્ત દોષ કહેવાય.

રાજકુંવર સારો સરસ, જુવાન તે જો સોય;
પશુ જનાવર જાણવો, જો ન ભણેલો હોય. ૧૫

"સારો અને સરસ, તે અને સોય, પશુ અને જનાવર" એ બબે શબ્દોના એકજ અર્થ છે.

દોષ નહીં પુનરૂક્તનો, ફરે અર્થ આકાર;
સરસ બુદ્ધિ તે મનુષ્યની, જેના સરસ વિચાર. ૧૬
હે હરિ હે હરિ હે હરી, તું સુખનો દાતાર;
ધન્ય ધન્ય તુ ધન્ય તું, તું કરૂણા કરનાર. ૧૭

જતિભંગ.

અરધો શબ્દ પહેલા પદમાં, અને અરધો બીજામાં હોય, તે જતિભંગ કહેવાય.

કોશળદેશ અધીશ દશ, રથ સુત સીતાનાથ;
હેતે હું પ્રણમુંજ હર, ખી ને જોડી હાથ. ૧૮

એમાં દશરથ સુત, હરખીને એ શબ્દો તૂટેલા છે.

હીનોપમા.

ઊતરતી ઉપમા અપાય તે હીનોપમા કહેવાય.

સંપત્તી સીતા સમી, શત્રૂની હરનાર;
તું રાક્ષસ રાવણ સમો, પરમ પુરૂષ અવતાર. ૧૯

વિરોધોપમા.

કાંતાનું મુખ કમળ સમ, કોમળ અતિ વખાણાય;
પેખી પતિ મુખ ચંદ્રને, પરમ પ્રફુલિત થાય. ૨૦

એમાં સ્ત્રીના મુખને કમળની ઉપમા આપી, અને તેના પતિના મુખને ચંદ્રની ઉપમા આપી, પણ ચંદ્રને જોઇને કમળ પ્રફુલ્લિત થાય નહિ. માટે એ વિરોધોપમા કહેવાય.

ઇત્યાદિક અવગુણ ઘણા, કવિતાના કહવાય;
મેં તો આ દિશ માત્ર કંઈ, દેખાડી કવિરાય. ૨૧

કવિતાના ગુણ વિષે.

કહિયે અંતર લાપિકા, યુક્તિ અંદર હોય;
યુક્તિ ઉપજે બહારથી, બહિર્લાપિકા સોય. ૨૨

અંતરલાપિકા.

દગલ નૃપતિ તજ રાજ્યમદ, ડાટિ હાલભાટાઈ;
એકાંતર અક્ષર કવી, એમ કહે ચતુરાઈ. ૨૩

એમાંથી એક અક્ષરને આંતરે કવિનું નામ નિકળેછે.

બહિર્લાપિકા.

ચતુર્થાંશનું નામ શું, હાનો ઉલટો જેહ;
કામનિ કહેછે કંથને, આપો મુજને એહ. ૨૪

ઉત્તર. પાન.

એકાનેકોત્તર.

એક ઉત્તરમાં ઘણા ઉત્તર હોય તે એકાનેકોત્તર.

કોણ અધિક સ્નેહી સગું, શુ ઇચ્છે સૌ આપ;
ઉત્તમ પ્રાણી કોણ છે, માનવી મોટે માપ. ૨૫

'માનવી' એમાં ત્રણે ઉત્તર છે. મા, માન, માનવિ.

અંતર્લાપિકા એકાનેકોતર મિશ્ર.

મનહરછંદ.

હોય શું હાથીની પીઠે શું ઘડીને સોડે ભાગે,
કહો વાર કેટલા ને શોભીતી શી ચીજ છે;
કેટલા મનુષ્યે મળી વંશનો વિસ્તાર થાય,
વિદ્યાનાં વિશેષ કહો કેણે વાવ્યાં બીજ છે;
કેણે રાજનગરમાં કીધી ફોજદારી સારી,
સાત પ્રશ્ન સાંભળીને લીટી બે લખીજ છે;
પેલી હોપ સાહીબે ને દુજી તો દોલતરાયે,
ઉત્તર એમાંથી લીધા સાતે સમજીજ છે. ૨૬

ગૂઢોત્તર.

જેનો ઉત્તર તેમાં હોય પણ સમજી શકાય નહિ તે ગૂઢોત્તર.

ચોપાઈ.

એકુને શેનું બહુ કામ, બીજા પક્ષતણું શું નામ;
જો સમજે નહિ ઉત્તર સહુ, તો કહું છું કે જા હળવદ. ૨૭

કહ્યું કે ન સમજે તો કાઠિયાવાડનું ગામ હળવદ છે ત્યાં જા પણ તેમાંજ ઉત્તર છે કે હળ અને વદ એટલે હળ કહે.

ન્યૂનાર્થ.

અક્ષર ઘણા, પણ સારાંશ થોડો, તે ન્યૂનાર્થ.

દોહરા.

નગ દુહિતા પતિ પુત્રના, વાહનધરની નાર;
રવિ તેના પિતુપર પડ્યો, પણ નાવ્યો ભરતાર. ૨૮

અર્થ.

હે સખી, પર્વતની દીકરી ગંગા, તેના પતિ શિવ, તેનો પુત્ર કાર્તિકસ્વામી. તેનું વાહન મોર, તેનો ધરનાર વિષ્ણુ, તેની સ્ત્રી લક્ષ્મી, તેનો બાપ સમુદ્ર કહેવાયછે તેના ઉપર સૂર્ય પડ્યો. મતલબ કે સૂર્ય આથમ્યો પણ હજી મારો ધણી ઘેર આવ્યો નહિ.

અધિકાર્થ.

થોડા અક્ષરોમાં ઘણો અર્થ હોય તે અધિકાર્થ.

વિ, દી, ઉ, હુ, બ, ના વાયદા, વીત્યા જોતાં વાટ;
મુજ હૈડામાં હે સખી, ઉપજ્યા અધિક ઉચાટ. ૨૯

અર્થ.

વિજયાદશમ, દીવાળી, ઉતરાયન, હુતાશની અને બળેવના વાયદા વાટ જોતાં જોતાં વિતી ગયા, હે સખી, હવે તો હૈયામાં ઘણા ઉચાટ ઉપજ્યા.

સર્વતોભદ્ર.

દરેક ચરણ ચાર તરફથી વાંચી શકાય તે સર્વતોભદ્ર કહેવાય. સંપ કવિએ બાજીરાવ પેશવાને શાપ દીધો ત્યારે તે બોલ્યો કે;

અનુષ્ટુપછંદ.

માગુંછું એક તે આપો, શાપથી લક્ષ્મી જો ખસે;
જ્યાં સુધી સૂર્ય ને ચંદ્ર, હિંદુશીશ શિખા વસે. ૩૦

સંપ બોલ્યો સર્વતોભદ્ર.

જા શું દે વી વિ દે શું જા
શે જસે ર ર તે જ શે
દે તે ખા શી શિ ખા તે દે
વી ર શી શ શ શી રવિ.

આ છંદ ચારે તરફથી વંચાયછે. ૩૧

ગોમૂત્રિકા, અશ્વગતિબંધ ભેદ, કપાટબંધ ભેદ.

દોહરો.

સાર સાર ઉરધાર નર, ધર શિરપર કરતાર;
ઝેર વેર ઉર દૂર કરે, પરહરે પરઘર નાર. ૩૨
ઇત્યાદિક અગણિત દિશે, રચના ચિત્ર વિચિત્ર;
દેખાડી દિશ માત્ર મેં, મનમાં ધરજો મિત્ર. ૩૩
ધ્વનિ ઉપજે જે અર્થમાં, ઉત્તમ કવિતા એહ;
ગ્રંથ વધે વિગતી લખે, કહું ટુંકામાં તેહ. ૩૪

ધ્વનિનું ઉદાહરણ.

નર બે ન્યાયાધીશની, ભલી કરી મેં ભેટ;
મુખ મોટું છે એકનું, એકનું મોટૂં પેટ. ૩૫.

એમાં એવું કહ્યું કે બે ન્યાયાધીશ છે, તેમાં એક મોટા મોંવાળો છે, અને એક મોટા પેટવાળો છે. હવે તેમાં મતલબ એવી છે કે એકનું લાંચ ખાતાં મોં ભરાતું નથી, અને બીજો મોટા દિલવાળો ઉદાર છે. એવી રીતે જુદી મતલબ નીકળે તે ધ્વનિ કહેવાય, અને ધ્વનિવાળી કવિતા ઉત્તમ કહેવાયછે; પણ તે કવિતાના નિયમ પ્રમાણે શબ્દોની રચનામાં હોય તો ઉત્તમ કહેવાયછે.

સમાપ્ત.

કઠણ શબ્દનો કોશ.

કઠણશબ્દ	અર્થ.
અ.	
અપવર્ગ	મોક્ષ.
અરવિંદમુખી	કમળના જેવા મોંવાળી સ્ત્રી.
અંશ	ભાગો.
અશોક	આસોપાલવ.
અહિ	સર્પ.
અહિવલ્લી	નાગરવેલ.
ઉ.	
ઉપવિત	જનોઈ.
ક.	
કંદુક	દડો.
કમળાકર	સરોવર.
કલહંસ	હંસનું બચ્ચું.
કલિતા	કળીશકાય એવી.
કિરીટ	મુગટ.
કુસુમ વિચિત્રો	તરેહ તરેહનાં ફૂલવાળી.
કેકિની શારદા	મોરની વાણી.
કેતકી	કેવડાનું ઝાડ.
કેશુ	કેશુડાં.
કોટિશીર્ષ	કરોડ માથાંવાળો ઇશ્વર.
ખ.	
ખંજ	લુલા.
ગ.	
ગ્રાહી	પકડીને.
ચ.	
ચંદ્રવર્ત્મ	ચંદ્રનો રસ્તો.

સ.

સંગતિકા .... સોબતી.
સમાનિકા .... બરાબરણી.
સમૂહી .... જથાવાળો.
સલિતા .... નદી.
સાગ્રા .... ટીશીઓ સુદ્ધાં.
સારંગી .... સારા અંગવાળું.
સૈનિકા .... ફોજવાળા.
સ્રગધરા. }
સ્રગ્વિણી. } .... માળાવાળી.
સ્વાગતા .... આવેલ.

હ.

હરા .... પાર્વતી.
હંસી .... હંસની માદી.
હુતાશન .... અગ્નિ.

